

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

EEN TOEKOMST VOOR MOLENS

Uitgangspunten voor de omgang met monumentale molens

Dankzij particulier initiatief, molenorganisaties, eigenaren en het Rijk is er in de afgelopen decennia op het gebied van molenbehoud veel bereikt: ruim duizend molens zijn gered en gerestaureerd, het beroep van molenaar en molenmaker bleef bestaan en er is geld voor periodiek onderhoud.

Het was toch nodig om het huidige beleid op enkele punten te herzien, bijvoorbeeld door molens minder nadrukkelijk als werktuig, en in eerste instantie als monument van de geschiedenis van de techniek te beschouwen. Molens zijn markante getuigen van onze geschiedenis en dat speelt bij de instandhouding vanzelfsprekend een belangrijke rol. Het Rijk onderkent het belang van molens als cultuurdragers en wil deze monumenten, hun omgeving, degenen die ze beheren én degenen die ervan genieten, blijvend ondersteunen.

In deze uitgave wordt de visie van het Rijk geschetst op de omgang met monumentale molens en de richting waarin de zorg voor molens zich de komende jaren zal ontwikkelen. Uitgangspunten voor het Rijk bij de omgang met molens en molenrestanten is hun monumentale waarde, hun plaats in het landschap en hun functie in de maatschappij. Zij vormen de basis voor het beleid van de rijksoverheid en zetten de visie van het Rijk op molens uiteen, al is de eigenaar in de meeste gevallen aan zet. Het molenbeleid richt zich op een evenwichtige instandhouding van materiële én immateriële aspecten.

De standermolen is het oudste type windmolen van Nederland.
De Maasmolen in Nederasselt (Gld)

INHOUD

SAMENVATTING	5
INLEIDING	9
1 AANLEIDING: ONTWIKKELING VAN HET MOLENBEHOUD	13
2 MONUMENTALE WAARDEN ALS UITGANGSPUNT	19
2.1 Cultuurhistorische waarden	19
2.2 Architectuur- en kunsthistorische waarden	20
2.3 Situationele en ensemblewaarden	21
2.4 Gaafheid en herkenbaarheid	22
2.5 Zeldzaamheid	24
3 RUIMTELIJK BELEID	29
3.1 Overheidsbeleid: Rijk, provincies, waterschappen en gemeenten	29
3.2 Structuurvisie	29
3.3 Bestemmingsplan	30
4 HANDVATTEN VOOR DE OMGANG MET MOLENS	37
4.1 Kennis en onderzoek als basis	37
4.2 Instandhouding: gebruik, beheer en onderhoud	37
4.3 Restauratie	39
4.4 Innovatieve technieken en materialen	39
4.5 Gedifferentieerde maalvaardigheid	40
4.6 Herbestemming	41
4.7 Verplaatsing	43
4.8 Verhoging	46
4.9 Reconstructie	48
4.10 Kennisontwikkeling	50
5 UITVOERINGSAGENDA	55
BIJLAGEN	59
1. Waarderingscriteria	59
2. Verantwoording proces	61
3. Verklarende woordenlijst	63
4. Lijst van afkortingen	65
5. Verder lezen	67
6. Cijfermateriaal	69

COLOFON

Molens hebben een belangrijke functie in de collectieve beleving van ons land. Op regionale of landelijke molendagen trekken zij veel publiek. Krijt molen d'Admiraal te Amsterdam-Buiksloot (N-H)

SAMENVATTING

Nederland en molens: ze horen bij elkaar, al eeuwenlang. Ruim voor de Gouden Eeuw speelden molens al een belangrijke rol in de economische en landschappelijke ontwikkeling en het sociale leven van Nederland.

Dat werd later anders: de industriële revolutie zette in Nederland weliswaar laat in, maar rond 1920 werden molens toch definitief naar de rand van de maatschappij verdrongen. Gelukkig waren individuele pleitbezorgers, maatschappelijke organisaties en overheden er op tijd bij om de molen als monument en als beeldmerk voor Nederland te behouden, van polder- tot watermolen, van korenmolen tot windmotor. Vandaag de dag hebben ze een belangrijke functie in de collectieve beleving van ons land en leveren ze een waardevolle bijdrage in de toeristische industrie.

Inmiddels staan de eigenaren en de rijksoverheid al meer dan een halve eeuw zij aan zij bij de zorg voor molens. Er is veel bereikt: ruim duizend molens zijn gered en gerestaureerd, het beroep van molenaar en molenmaker bleef bestaan, veel van de oude kennis en vaardigheden rondom molens bleef behouden, en molens zijn voor velen een bron van inkomsten en van ontspanning. Wel valt op punten winst te behalen, bijvoorbeeld door molens minder nadrukkelijk als werktuig, en in eerste instantie als monument van de geschiedenis van de techniek te beschouwen. Molens zijn markante getuigen van het verleden en dat speelt bij de instandhouding vanzelfsprekend een belangrijke rol. Ondanks hun status als icoon vraagt het behoud van molens om voortdurende aandacht. De instandhouding steunt zwaar op de inzet van vrijwilligers en particuliere financiële bijdragen. Eigenaren kunnen meestal nauwelijks inkomsten genereren uit hun molens. De positie van molens en de molenomgeving in de ruimtelijke planvorming behoeft versteviging.

Deze richtlijnen vormen de basis voor het beleid van de rijksoverheid en zetten de visie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op molens uiteen. Hoe adviseert en beslist de rijksoverheid over molens? Hoe kunnen andere partijen hun rol oppakken? Wat kunnen eigenaren, als eerste verantwoordelijken voor molenbehoud, van overheden verwachten? Hoe worden de monumentale waarden van molens het best veiliggesteld? Hoe zorgen we voor een volwaardige plek van de molen in steden, dorpen en op het platteland? Daarop geeft deze handreiking antwoord.

Uitgangspunten voor de rijksoverheid bij de omgang met molens en molenrestanten is hun monumentale waarde, hun plaats in het landschap en hun functie in de maatschappij. Het hier geformuleerde erfgoedbeleid staat een integrale benadering voor. Het uitgangspunt is een objectieve, op de afzonderlijke molen toegesneden waardering van wat er op dit moment is.

In deze uitgangspunten wordt een aantal handvatten voor de omgang met molens geformuleerd. Daarbij wordt de monumentale waarde, bestaande uit bijvoorbeeld de locatie, het gebouw en het eventuele gaande werk, de bouwhistorie en de geschiedenis van de plek, uitgangspunt. Het laten werken van de molen, liefst als ware hij economisch nog vol in bedrijf, is niet het enige oogmerk van het beleid. De rijksoverheid is voorstander van het laten draaien en malen van molens zolang de bescherming van monumentale waarden hierbij in acht wordt genomen.

Bij restauratie en onderhoud worden waar mogelijk oorspronkelijke technieken en materialen toegepast. Daar waar de monumentale waarden niet in het gedrang komen, bestaat ruimte voor de toepassing van hedendaagse, innovatieve technieken en materialen.

Het molenbehoud richt zich op een evenwichtige instandhouding van materiële én immateriële aspecten. Een op de molen toegesneden maalvaardigheid en gebruiksintensiteit is daarom van groot belang. Monumentale molens in werkzame staat houden is en blijft een belangrijk onderdeel van het rijks erfgoedbeleid.

Herbestemming, met behoud van monumentale waarden, wordt gestimuleerd waar dit het gebruik van een monument bevordert en de positie ervan in de maatschappij versterkt. Een aantal voor molens karakteristieke eigenschappen legt beperkingen op aan de mogelijkheden tot herbestemming.

De binding tussen een molen en zijn plek en omgeving vormt een belangrijke monumentale waarde, een waarde die geschaad wordt als een molen wordt verplaatst. Het uitgangsprincipe van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is dat molens niet worden verplaatst.

Verhoging van een bestaande molen, bedoeld om de windvoorziening te verbeteren, schaadt in veel gevallen de monumentale waarde ervan. De rijksdienst is daarom terughoudend bij initiatieven tot verhoging.

Het erfgoedbeleid is in beginsel niet gericht op de gehele of gedeeltelijke reconstructie van gebouwen, al is dit met molens in het verleden regelmatig gebeurd. Gezien het aantal gerestaureerde molens in Nederland wordt het reconstrueren van nog meer molens door de rijksdienst niet nodig en ook niet wenselijk geacht.

De RCE acht het van belang dat de bestaande hiaten in onze kennis over molens worden ingevuld en zal op specifieke aandachtspunten een faciliterende dan wel een actieve rol spelen.

Uiteindelijk is het oogmerk van dit document: hoe brengen we de fascinatie voor molens, als bijzondere monumenten van geschiedenis, techniek, waterbeheersing en voedselvoorziening, goed en breed over op de erfgenamen van dit erfgoed, de eigenaren maar ook de zeventien miljoen inwoners van Nederland? Verwondering over, kennis van, liefde voor: die drie dingen vormen de basis om de toekomst van monumenten veilig te stellen, en dat geldt ook voor molens.

De rijksoverheid onderkent het belang van molens als cultuurdragers en wil deze monumenten, hun omgeving, degenen die ze beheren én degenen die ervan genieten, blijvend ondersteunen.

Molens dragen bij aan de herkenbaarheid van Nederland zoals maar weinig andere bouwwerken dat doen. Zij worden met Nederland vereenzelvigd, dragen bij aan een positief, markant beeld van ons land en spelen een rol in de collectieve beleving.

INLEIDING

Molens behoren tot Nederlands meest herkenbare monumenten. Het zijn, net als kerktorens, watertorens en vuurtorens, bakens in het landschap, herkenningpunten in het silhouet van steden en dorpen. Watermolens geven zich weliswaar minder gemakkelijk prijs, maar een waterrad verradt de functie van het gebouw. Molens dragen bij aan de herkenbaarheid van Nederland zoals maar weinig andere bouwwerken dat doen.

Doordat molens een grote rol speelden in de economische en landschappelijke ontwikkeling vonden zij op talloze terreinen toepassing, van het malen van koren en het bewerken van vele andere grondstoffen tot het droog houden van polders. Wat molens gemeen hebben, is hun in techniek gewortelde bestaansreden: de mens het werk lichter maken door slimme toepassing van de kracht van dieren, wind of water. Door hun lange, soms wisselende gebruik en zich ontwikkelende technieken hebben molens vaak een interessante historische gelaagdheid. Dat geldt ook voor molenrestanten die zijn omgebouwd tot woning, gemaal, silo of dierenwinkel. Molenrestanten en sommige herbestemde molens hebben niet alleen waarde omdat ze zeldzaam zijn – er zijn inmiddels meer complete molens dan molens die tot een andere bestemming evolueerden – maar ook als historisch fenomeen, zoals een herbestemde kerk onze geschiedenis van geloof en ontkerkelijking illustreert.

Molens zijn monumenten van techniek en economische ontwikkeling, maar ook van herinnering en nostalgie. Ze figureren overal in ons leven, van televisiecommercial tot melkkarton, van een schilderij van Jacob van Ruisdael tot de sleutelhangers in een souvenirwinkel. Dat molens hun oorspronkelijke economische belang in een proces van honderd jaar verloren, lijkt daar weinig aan af te doen. Molens worden met Nederland vereenzelvigd. Ze spelen een rol in de collectieve beleving van ons land.

De rijksoverheid onderkent het belang van molens als cultuurdragers, voor Nederlanders én voor toeristen. Molens dragen bij aan een positief, markant beeld van ons land en genereren door middel van toerisme directe en indirecte inkomsten. Maar hun belang voor de inwoners van Nederland is nog veel groter. Mensen hechten vaak grote waarde aan de molen in hun leefomgeving. Ze zijn erbij betrokken als vrijwilliger, als molenaar, molengids, verkoper in de winkel, of bestuurslid, bezoeken hem tijdens de Nationale Molendagen, Open Monumentendagen, of bij

plaatselijke activiteiten als een markt waar een draaiende molen een vanzelfsprekende publiekstrekker is. In die zin vervullen molens een rol in het maatschappelijk leven. Ze vormen een sociaal bindmiddel in lokale gemeenschappen. Sommige hebben ook nog altijd een economische functie: mensen verdienen er hun brood mee, de een als beroepsmolenaar, de andere als molenmaker. Meelproducten van de molen zijn op veel plaatsen geliefde streekproducten.

Ondanks hun status als iconen vraagt het maatschappelijk draagvlak voor molens voortdurende aandacht. De instandhouding leunt zwaar op de inzet van vrijwilligers en particuliere financiële bijdragen. Ook de omgeving van molens, waaronder toegang tot wind en water, via de ruimtelijke planvorming, verdient aandacht en bescherming. Draagvlak voor molens is onmisbaar als maatschappelijk fundament.

Sinds 1961 houdt de rijksoverheid zich heel intensief met molenbehoud bezig, via kennisopbouw, advisering, vergunningverlening en subsidieverstrekking, dit alles in samenwerking met een breed en actief veld aan maatschappelijke partners. Door middel van de nu ontwikkelde uitgangspunten wil de rijksoverheid het belang van molens onderstrepen, zowel nu als in de toekomst. Molens horen bij Nederland. Maar al worden ze vaak als vanzelfsprekend ervaren, ze hebben professionele aandacht en financiële ondersteuning nodig voor de instandhouding en het beheer. In de periode 1997-2010 ging maar liefst 8% van het totale subsidiebudget voor instandhouding en restauratie naar molens. De eigenaren waren cruciaal maar de Rijksinzet was – vergeleken met andere monumenten – zeer intensief. Tegenwoordig staat de overheid wat meer op afstand, ook bij molens, maar blijft het molenbehoud actief ondersteunen.

Vanwege de het cultuurhistorisch belang van molens voor ons land wil de rijksoverheid deze monumenten, hun omgeving, degenen die ze beheren én degenen die ervan genieten, blijvend ondersteunen. Dat gebeurt met subsidie,

kennisopbouw, praktische advisering en door richting te geven aan de behoudspraktijk. Uitgangspunten voor de rijksoverheid zijn daarbij de monumentale waarde van molens, hun plaats in het landschap en hun functie in de maatschappij. Binnen deze benadering is ruimte en aandacht voor het maalvaardig houden van molens, maar dit is niet het enige doel en het hangt af van de monumentale waarde. Deze brochure schetst de uitgangspunten die de rijksoverheid zelf hanteert en biedt een keur aan adviezen en richtlijnen voor de instandhouding van molens.

Molens als decoratief en toeristisch icoon van Nederland.

Foto rechterpagina: Ambachtelijk korenmolenaar op de molen Joeswert in Feerwerd (Gr)

Molens als nationaal toeristische trekpleister.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is onderdeel van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en treedt op onder de directe verantwoordelijkheid van de minister van OCW. De rijksoverheid draagt de verantwoordelijkheid om het cultureel erfgoed van nationale betekenis te beschermen. De taken die hieruit voortvloeien zijn ondergebracht bij de RCE. Het instrumentarium waarover de rijksdienst beschikt, bestaat uit kennis over ons roerend en onroerend erfgoed, wet- en regelgeving, en een subsidiebudget voor de instandhouding van het erfgoed. De RCE draagt ook zorg voor de rijkscollectie die niet in permanente bruikleen is gegeven aan musea.

Veel molens verdwenen door sloop in hoog tempo uit het stadsbeeld en van het platteland. De meeste definitief en andere kregen elders nog een tweede leven. Sloop van korenmolen 't Anker te Weesp (N-H) in 1913 voor verplaatsing naar Oldenzaal.

1 AANLEIDING: ONTWIKKELING VAN HET MOLENBEHOUD

Halverwege de negentiende eeuw stonden er in Nederland zo'n 10.000 molens. Ze waren onbedoeld uitgegroeid tot een beeldbepalend element. Maar toen in de eerste helft van de twintigste eeuw de industrialisatie een hoge vlucht nam, verloren molens hun vanzelfsprekende economische rol. Ze verdwenen in hoog tempo uit het landschap.

Om die ontwikkeling te keren werd in 1923 vereniging De Hollandsche Molen opgericht. Van meet af aan was het draaiend houden van molens de voornaamste doelstelling, liefst door behoud van een economisch rendabele functie. Aanvankelijk probeerde men de concurrentiekracht van molens te verbeteren door technische ontwikkelingen en innovaties te stimuleren. Hoewel deze aanpak de teloorgang belangrijk vertraagde zou het op den duur een niet te winnen strijd blijken.

Met de inwerkingtreding van de Monumentenwet in 1961 ontstond er een structureel kader voor de bescherming van monumentale gebouwen en ging de rijksoverheid een actieve rol spelen in het molenbehoud. In 1966 formuleerde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, een voorganger van de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), de nota Instandhouding van windmolens. Hierin werd de geschiedenis van windmolens in Nederland geschetst en de problematiek geanalyseerd, gevolgd door een beschrijving van de investeringen die de overheid deed voor het herstel en onderhoud van molens. Er waren op dat moment nog ongeveer driehonderd bedrijfsvaardige molens; beroepsmatige molenaars en molenmakers waren er vrijwel niet meer. Na een analyse van het molenbestand, met de bedrijfsvaardigheid van molens als criterium voor bescherming, werd beschreven wat er nodig was om het Nederlandse molenbestand blijvend op peil te houden en het aantal werkende molens zelfs enigszins te vergroten. Kenmerkend was de stelling dat molens en molenrompen die lastig of niet meer bedrijfsvaardig te maken waren, 'niet als monument te beschermen [zijn]': niet de cultuurhistorische waarde maar de mate waarin de functie nog kon worden uitgeoefend was bepalend voor de bescherming. Herbestemming, voor andere monumenten als gegeven beschouwd, werd voor molens resoluut afgewezen. Tot voor kort waren deze uitgangspunten grotendeels geldig.

Sinds de nota van 1966 is er veel bereikt. Het aantal geresatureerde en/of bedrijfsvaardige molens is tot ruim 1200 gegroeid (bijlage 6). Door de subsidiëring van onderhoud en restauraties konden de laatste overgebleven molenmakerijen een doorstart maken en nieuwe bedrijven konden starten. De schaarse resterende beroepsmolenaars gaven hun vaardigheden door aan vrijwilligers, die zich in 1972 landelijk in het Gilde van Vrijwillige Molenaars en in Friesland in 1975 in het Gild Fryske Mounders verenigden. Een aantal korenmolenaars zag kans beroepsmatig te blijven malen en verenigde zich in het Ambachtelijk Korenmolenaarsgilde (1976). Talloze lokale stichtingen en verenigingen werden opgericht om molens te beschermen. Om de Nederlandse molens goed in kaart te brengen werden de standaardwerken Nederlands Molenbestand (tiende druk, zesde aanvulling, 2008), Molens, incomplete molens, molenrompen en molenrestanten – inventarisatie en selectie voor bescherming (RDMZ, mei 1998/maart 2000) en de Nederlandse molendatabase (ver. De Hollandsche Molen, 2001) opgesteld. En, al hebben de meeste molens hun oorspronkelijke economische functie verloren, in de toeristische industrie vervullen ze een unieke rol.

Een belangrijk aandachtspunt van de laatste decennia is de molen in zijn ruimtelijke context. Voor een functionerende molen is niet alleen het werktuig zelf nodig maar ook voldoende wind of stromend water, zaken die in ons dichtbevolkte land steeds minder vanzelfsprekend zijn.

De omgeving van een molen, het molenlandschap, bestaat zodoende uit twee componenten. Allereerst de beschikbaarheid van wind en/of water om de molen aan te drijven. Daarnaast heeft een molen een economische, sociale en cultureel historische binding met zijn standplaats. Hierdoor vormt een molen in het landschap een ijkpunt voor de geschiedenis die zich daar heeft voltrokken.

De Witte Molen te Meeuwen (NB). Vanwege de windbelemmering die de bedrijfsgebouwen met hoge silo's opleverden (links) is de molen in 1986 verplaatst en in 1996 maalvaardig gerestaureerd (rechts).

Foto rechterpagina: Een afname van het landelijk examen voor vrijwillige molenaar op de Westveense molen te Woerdense Verlaat (Z-H)

In het verleden werd, als de omstandigheden rond een molen verslechterden, in de regel besloten hem te verplaatsen of soms te verhogen. Ook werd in het kader van molenreconstructies nogal eens recentere bebouwing met monumentale waarde afgebroken.

Waarom een herziening?

Het beleid is aan herziening toe. Ten eerste is er behoefte aan een verbreding van de grondslagen die bij het molenbehoud dienen mee te wegen. De molen als functionerend werktuig is één van die grondslagen, maar het is niet de enige. De monumentale en cultuurhistorische waarden en de relatie van een molen tot zijn standplaats zijn ook fundamentele uitgangspunten. Er behoort aandacht te zijn voor de bouwhistorie, het levende monument (archief functie), de evolutie van een molen (zoals later toegevoegde industriële bebouwing en interieur), het molenlandschap (molenbiotoop), immaterieel erfgoed, de publieke functies van molens, het gastheerschap van de molenaar, en de vaak grote betrokkenheid van burgers en vrijwilligers bij een molen.

Het doel is de toekomst van molens veilig te stellen. Om dat te bereiken moet de bescherming van molens brede maatschappelijke erkenning genieten. De zorg voor molens vraagt een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van overheden, (koepel)organisaties, bedrijven en burgers.

Ten tweede vormt de Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo, 2009) een belangrijke aanleiding om het beleid te herzien. Het molenbeleid in deze brochure sluit aan op de drie pijlers die in MoMo worden geformuleerd:

- Pijler 1: cultuurhistorische belangen meewegen in de ruimtelijke ordening
- Pijler 2: krachtiger en eenvoudiger regelgeving
- Pijler 3: bevorderen van herbestemming

Van oudsher namen molens binnen het erfgoedbeleid een bijzondere positie in. Zonder de unieke eigenschappen van molens uit het oog te verliezen zal het beleid op meer gelijke leest met de andere monumenten worden geschoeid. De monumentale waarde zal gelden als uitgangspunt van het beleid, in plaats van een werkende molen als onaanastbaar einddoel.

Vrijwilligers

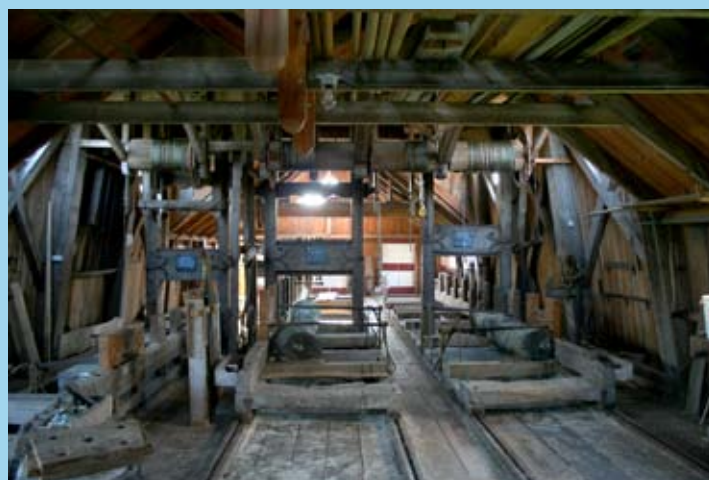
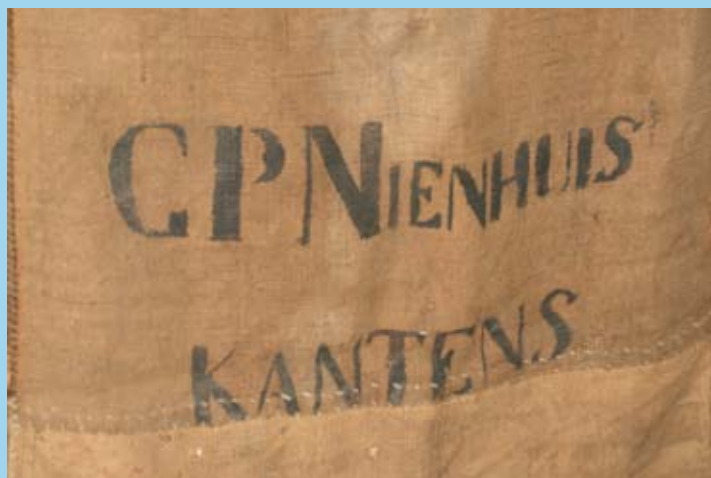
Sinds het vak van beroepsmolenaar vrijwel is teloorgegaan, hebben liefhebbers en vrijwilligers sinds begin jaren zeventig van de vorige eeuw een belangrijke rol in het molenbeheer en -behoud. De nieuwe molenwereld die zo ontstond, wist zich al vroeg goed te organiseren, zodat men altijd aan professionele uitgangspunten heeft weten vast te houden. Zo volgen aspirant-molenaars een gedegen cursus bij het Gilde van Vrijwillige Molenaars of het Gild Fryske Mounders voordat zij een molen mogen bedienen en zijn er, naast de landelijke vereniging De Hollandse Molen, diverse regionale verenigingen en stichtingen die de belangen van molenaars en moleneigenaren behartigen. Er zijn ook veel vrijwilligers actief als bestuurder, gids, bij onderhoud of in een molenwinkel.

Rond een molen bestaat geregeld een levendig vrijwilligersnetwerk. Zo'n netwerk valt of staat bij het vermogen om mensen te enthousiasmeren en te binden. Van oudsher is het molenaarschap echter geen sociale aangelegenheid en ook staan molens nogal eens geïsoleerd in het landschap, redenen waarom een dergelijk netwerk niet overal bestaat. Dit kan gevolgen hebben voor het beheer, het onderhoud, de toegankelijkheid, de maatschappelijke functie en uiteindelijk de toekomst van een molen. Voor individuele molenaars en molenorganisaties is instandhouding van het vrijwilligersnetwerk een voortdurend punt van aandacht. Het dreigend tekort aan vrijwilligers vormt landelijk een van de grootste knelpunten voor het toekomstig molenbehoud.

Bouwkundige werkzaamheden worden voornamelijk door professionele partners uitgevoerd, waaronder beroepsmatige molenmakers. De molenmakerijen vormen, met hun jarenlange gespecialiseerde ervaring in restauratie en onderhoudswerk aan wind- en watermolens, een belangrijke schakel binnen het molenbehoud. Bij onderhoud en beheer leveren vrijwilligers vaak een groot aandeel, wat een levendige, optimistische sfeer op de molen kan creëren.

Ook in de toekomst zal de unieke groep van gedreven vrijwilligers een belangrijke spil blijven vormen. De molenwereld zou op punten verder kunnen worden geholpen door hun deskundigheid verder uit te breiden en soms ook door een verdergaande professionalisering, zoals bij bestuur en gastheerschap. Een zorgvuldig gebruik van de molen als monument staat daarbij centraal en de rijksoverheid wil dit ondersteunen door mee te denken over handreikingen voor gebruik, beheer en onderhoud.

Foto's boven: Dick Abelskamp (midden, † 2011) was een van de eerste vrijwillige molenaars van Nederland. Korenmolen Nooit Gedacht te Warnsveld (Gld)
 Ook oude meelzakken tonen de historie. Midden: Molen De Hoop te Tholen (Zld), Houtzagerij van molen De Zwaluw te Burdaard (Fr), De molendeskundige en voorvechter van het behoud van molens, Bicker Caarten bij de standerdmolen Sint Jan te Stramproy (NB) in 1961. Onder: Standerdmolen van Sint Annaland (Zld), restauratie werkzaamheden bij de Oostmolen te Mijnsheerenland (Z-H)
 Foto rechts: Houtzaagmolen De Rat te IJlst (Fr)

A man in a dark jacket, light blue jeans, and a cap is operating a traditional wooden mill mechanism. He is standing in a room with blue-painted wooden walls and a wooden floor. The mechanism consists of a large wooden wheel with a red and white striped band, which is connected to a complex system of ropes and pulleys. The man is pulling on a rope that runs through the system. The background shows the intricate wooden structure of the mill, including beams and supports.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Het is de taak van de RCE om te beoordelen of objecten (zoals gebouwen) of complexen (zoals een molengang) in aanmerking komen voor een status als rijksmonument. Dit gebeurt door middel van een waardestelling. Voor een waardestelling is kennis nodig van de bouw-, verbouwings- en gebruiksgeschiedenis door middel van een bouwhistorisch onderzoek.

De minister van OCW bepaalt vervolgens of een gebouw kan worden aangewezen als rijksmonument. Behalve de waardering spelen bij de selectie van monumenten ook andere criteria een rol, zoals inhoudelijke, bestuurlijke en/of financiële. Ook als er geen aanwijzing tot rijksmonument volgt, blijft de waardering een goed uitgangspunt voor restauraties, verbouwingen, onderhoud en beheer. Bij de aanwijzing van een gebouw tot rijksmonument stelt de RCE een omschrijving vast waarin staat vermeld welke onroerende zaken zijn beschermd. Ook wordt vaak aangegeven wat de belangrijkste monumentale waarden van het monument zijn. Soms is er na aanwijzing tot monument inmiddels de nodige tijd verstreken en is er nieuwe informatie beschikbaar gekomen, is de zeldzaamheidswaarde toegenomen, of is de waardering gewijzigd. Dan kan een aanvullende waardestelling nodig zijn.

Pelmolen Het Prinsenhof te Westzaan (N-H) is in 2008 zeer terughoudend gerestaureerd om zoveel mogelijk authentieke onderdelen te behouden. De molen pelt regelmatig voor demonstratie doeleinden.

2 MONUMENTALE WAARDEN ALS UITGANGSPUNT

De Monumentenwet uit 1988 omschrijft monumenten als zaken die tenminste vijftig jaar geleden zijn vervaardigd en die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde. De monumentale waarde van gebouwen vormt, naast de functie, het vanzelfsprekende uitgangspunt van de omgang met beschermde monumenten, en dat geldt ook voor molens, molenrompen en -stompen.

De maatschappelijke waardering voor molens is nauw met de werkzaamheid ervan verbonden. Monumentale molens in werkzame staat houden is en blijft dan ook een belangrijk onderdeel van het erfgoedbeleid. Echter, voorheen was de molen als functionerend werktuig voor molenbeschermers het onomstreden einddoel. Door de eenzijdigheid van deze benadering kwamen monumentale aspecten soms in het gedrang. Het huidige erfgoedbeleid staat een integrale benadering voor. Het uitgangspunt is een op de molen toegesneden waardering van wat er op dit moment is.

Immaterieel erfgoed heeft binnen het erfgoedbeleid de laatste jaren een steeds belangrijkere plaats verworven. We mogen wel stellen dat de molenwereld op dit punt al sinds lang een voortrekkersrol vervult, omdat immateriële aspecten al sinds de opkomst van het molenbehoud een belangrijk uitgangspunt vormen. Molens zijn van oorsprong werktuigen: daarin onderscheiden ze zich van veel andere monumenten.

Om de monumentale waarde van een gebouw objectief te kunnen beoordelen is het noodzakelijk een integrale waardestelling te formuleren waarin verschillende elementen worden samengevoegd. Ook molens kennen een grote historische en hedendaagse diversiteit: een integrale waardestelling maakt het mogelijk om tussen afzonderlijke molens verschil te maken en daarop het gebruik, beheer en beleid af te stemmen. Alleen door de verschillen tussen molens te onderkennen en te waarderen wordt het beschermingsbeleid compleet.

De rijksdienst heeft in 1996 criteria ontwikkeld om tot een eenduidige en complete waardering van gebouwen te komen, de Handleiding selectie en registratie jongere stedebouw en bouwkunst (1850-1940). Door middel van enkele aanpassingen en aanvullingen ontstaat een waardestelling die op molens van toepassing is en hieronder is uitgewerkt.

De waardering van molens is gebaseerd op criteria die gegroepeerd zijn naar vijf thema's:

1. Cultuurhistorische waarden
2. Architectuur- en kunsthistorische waarden
3. Situationele en ensemblewaarden
4. Gaafheid en herkenbaarheid
5. Zeldzaamheid

Een compleet overzicht van de thema's, waarderingscriteria en wegingsfactoren vindt u in bijlage 1. Hiermee kan voor iedere molen een eigen, specifieke waardestelling worden geformuleerd. Deze waardering van een molen als monument dient als uitgangspunt bij onderhoud, functiewijziging en restauraties en kan tevens als kader dienen bij het beheer en gebruik. Een waardestelling is geen dictaat. Wel zal men, naarmate de monumentale waarden hoger zijn, deze meer moeten motiveren en beredeneren. Hoe hoger de monumentale waarde hoe zwaarwegender de belangen.

2.1 Cultuurhistorische waarden

Molens hadden eeuwenlang een cruciale functie in de Nederlandse economie – bij het bewerken van voedsel en andere grondstoffen – en in de waterbeheersing, die bepalend was voor de ontwikkeling van het landschap. Men kan veilig stellen dat de Gouden Eeuw zonder molens nooit een zodanige hoge vlucht had genomen, en dat het Nederlandse landschap – met name in Noord- en Zuid-Holland, Friesland en Groningen – er totaal anders zou hebben uitgezien.

Molens speelden niet alleen een belangrijke rol in, maar vormen ook een tastbaar document van onze geschiedenis en cultuur. Afhankelijk van hun bouw, functie, plek in het landschap, ontwikkelingsgeschiedenis en huidige gebruik vertellen ze talrijke verhalen, bijvoorbeeld over

Nederland telde twee eeuwen terug honderden rosmolens.

maatschappelijke, sociaal-economische, landschappelijke of technische ontwikkelingen.

De economische functies die molens vervulden waren zeer gevarieerd: er waren polder- en korenmolens en in de industrie onder meer houtzaag-, olie-, pel-, papier-, mout-, eek- en volmolens. Met name polder- en korenmolens komen tegenwoordig nog vrij algemeen voor. Andere typen molens zijn zeldzaam, omdat ze dat altijd al waren of omdat ze grotendeels verdwenen zijn, en hebben om die reden een relatief hoge cultuurhistorische waarde.

De cultuurhistorische waarde van molens wordt niet alleen bepaald door materiële zaken, maar ook door immateriële aspecten zoals de ambachtelijke werkwijzen van molenaars en molenmakers, overgeleverde kennis en verhalen, en soms de eigendomssituatie. Bij het beheer van molens zijn beide kanten, materieel en immaterieel, onlosmakelijk met elkaar verbonden.

2.2 Architectuur- en kunsthistorische waarden

Er bestaat een indrukwekkende variatie aan molens, waarbij de manier van aandrijving – door wind, water of dierkracht – het meest fundamentele verschil is. Bij windmolens zijn vervolgens talrijke typen (rond, vierkant, veelkant of open, en opgetrokken uit hout of steen) en verschijningsvormen (bijvoorbeeld grondzeiler, beltmolen of stellingmolen) te onderscheiden. Ook zijn er grote verschillen in de werktuigbouwkundige kenmerken (bij windmolens bijvoorbeeld het soort wieksysteem en de aard van het gaande werk en de

De Bilauwieken van molen De Hoop te Norg (Dr), zijn de enige originele overgebleven van hun soort.

werktuigen, bij watermolens bijvoorbeeld de bouw van het waterrad). Deze kenmerken weerspiegelen de technologische geschiedenis.

De specifieke kenmerken hangen uiteraard grotendeels samen met de functie die een molen had. Net als voor de functies geldt dat sommige soorten molens, als gebouw en als werktuig zeldzamer zijn dan andere. Bij een waardebeoordeling wordt daar uiteraard rekening mee gehouden. De gebruikte materialen zijn een ander aandachtspunt: men denke aan speciale houtsoorten, gietijzeren assen, aluminium stroomlijneuzen op de wieken. Ook molenrompen en –stompen en latere toevoegingen of veranderingen aan de werktuigen (technische innovaties), aan het interieur of aan de omringende bebouwing kunnen op hun manier historische ontwikkelingen in beeld brengen en verdienen als zodanig een plek in de bouwhistorische waardestelling.

Terwijl de architectuurwaarde van molens door de grote variatie aan typen relatief hoog is, zijn kunsthistorische waarden juist nauwelijks op molens van toepassing.

2.3 Situationele en ensemblewaarden

Een belangrijk uitgangspunt in het monumentenbeleid wordt gevormd door de relatie tussen een molen en zijn omgeving en het behoud daarvan. De standplaats is van groot belang voor de cultuurhistorische waarde van de molen.

Veiligheid

Als het gaat om arbeidsveiligheid van mensen zijn partijen verplicht hun verantwoordelijkheid te nemen. Anders gezegd: organisaties moeten voldoen aan hun zorgplicht. Dit is ook terug te vinden in de Arbo-wet en het Burgerlijk Wetboek.

Er zijn drie partijen te onderscheiden: werkgever, werknemer en derden. De moleneigenaar heeft de rol van werkgever, de molenaar (beroeps of vrijwillig) en anderen die op de molen werken zijn de werknemers, en derden zijn eventuele bezoekers en voorbijgangers. De eigenaar en molenaar zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor de veiligheid, gezondheid en welzijn in het werk. De eigenaar is eindverantwoordelijk.

Vereniging De Hollandsche Molen heeft in samenspraak met deskundigen en belangengroepen zoals het Gilde van Vrijwillige Molenaars en het Ambachtelijke Korenmolenaars Gilde een Risico Inventarisatie en -Evaluatie (RI&E) ontwikkeld om de arbeidsrisico's in molens te inventariseren. Na het opstellen van een plan van aanpak bestaat er een goed inzicht in de risico's en de maatregelen die nodig zijn om risico's te vermijden of te verminderen. Vanzelfsprekend is veiligheid op molens een vast onderdeel van de molenaarsopleiding van het Gilde van Vrijwillige Molenaars.

Om een molenbrand goed te kunnen bestrijden is het soms wenselijk of noodzakelijk om een sprinklerinstallatie aan te leggen, eventueel in combinatie met een brandmeldinstallatie. In een molen met een stenen romp of een rietgedekt molenlijf is een brand van buitenaf lastig te bestrijden. Een sprinklerinstallatie biedt in dat geval een goede manier om van binnenuit te blussen. De subsidiemogelijkheden voor de aanleg, het onderhoud en de controle van blusmiddelen wordt toegelicht in het kader 'Opstalverzekering'.

Om schade aan monumenten te inventariseren beheert de RCE een afgeschermd gegevensbestand van incidenten aan monumenten, de Database Incidentenregistratie Cultureel Erfgoed (DICE) (www.erfgoedincidenten.nl). Iedereen, bijvoorbeeld eigenaren en gemeenten, kan hier (bijna-)incidenten met materiële schade aan de molen melden. Zo wordt een beter inzicht verkregen in de risico's en kunnen preventieve maatregelen aangescherpt worden om mens en molen te beschermen.

Archeologisch onderzoek

Archeologisch onderzoek in en rondom molens was tot voor kort een zeldzaamheid. Vanuit de professionele archeologie bestond er weinig belangstelling voor en andersom was dat bij moleneigenaren ook het geval. De meeste onderzoeken tot dusver betroffen verdwenen molens waarvan de oude standplaats door amateurarcheologen werd onderzocht. De hoeveelheid informatie op een klein oppervlak kan enorm zijn.

De laatste jaren is de professionele belangstelling groeiende, mede door de opkomst van de industriële archeologie. Zo werd recentelijk archeologisch onderzoek gedaan naar een 13e-eeuwse watermolen in Epse, een 18e-eeuwse watermolen in Ulft en de eerste bekende houtzaagmolen (van Cornelis Cornelisz. van Uitgeest) uit 1595 in Alkmaar.

Archeologisch onderzoek voorafgaand aan of tijdens een restauratie kan nieuwe inzichten geven in de historie van de molen en het molenlandschap. Als voor een restauratie grondwerkzaamheden nodig zijn, ligt het voor de hand rekening te houden met de aanwezige archeologische waarden. Soms zijn er bijvoorbeeld nog oudere vloerniveaus en gebruiks- en activiteitenzones binnen of buiten de molen aanwezig. Zonder archeologisch onderzoek gaat deze ondergrondse informatie verloren, waarna hij ook nooit meer gereconstrueerd kan worden.

Een archeologisch onderzoek gebeurt bij voorkeur in combinatie met een bouwhistorisch onderzoek. Juist deze combinatie kan leiden tot nieuwe inzichten. Een aardig voorbeeld is een onderzoek bij de Oostmolen in Mijnsheerenland. Gravend onderzoek is alleen voorbehouden aan vergunninghouders.

In 2011 bleken daar sporen aanwezig van een voorganger van de huidige molen. Het onderzoek leidde tot nieuwe inzichten in de wijze van fundering, de ontwikkeling van de inrichting en het gebruik van de molen. Terwijl bouwhistorisch onderzoek in beginsel subsidiabel is, geldt voor archeologisch onderzoek doorgaans dat 'de verstoorder betaalt'. Indien archeologisch en bouwhistorisch onderzoek tezamen worden uitgevoerd is een en ander in principe subsidiabel.

Foto linkerpagina: Archeologisch onderzoek tijdens de grote restauratie van de Oostmolen te Mijnsheerenland (Z-H).

Links en rechts: Het authentieke interieur van de Heimolen te Rucphen (NB). Voorbeeld van een doorontwikkeld korenmolenaarsbedrijf.

Molens stonden en staan nooit op een toevallige plek. Er is van oudsher een sterke binding en interactie met de omgeving, die bijvoorbeeld tot uiting komt in de manier waarop die omgeving is ingericht. Zo liggen korenmolens gunstig ten opzichte van een dorp of stad en vaak aan een doorgaande weg of waterloop, staan poldermolens op plekken waar het waterbeheer daarom vroeg, staan industriemolens op industrieterreinen waar het goederenvervoer goed te regelen was en de afzetmarkt goed bereikbaar, en hangt de plaats van watermolens samen met specifieke eisen aan de beschikbaarheid van water.

Bovendien werd het omringende landschap ingericht en aangepast om het gebruik van de molen mogelijk te maken en te optimaliseren: het werd opengehouden ten behoeve van de windvang, en aanvoerroutes, watergangen en molenkommen werden aangelegd en groeiden mee met de functie en capaciteit van de molen. Sommige molens maken deel uit van een samenstel van verschillende bouwkundige elementen. Om functionele redenen werden soms waterstaatkundige molencomplexen gebouwd, zoals molengangen in polders, waarin opeenvolgende molens het water trapsgewijs over grote hoogte opvoerden. Bijzondere overgebleven voorbeelden daarvan zijn onder andere te vinden bij Kinderdijk, Aarlanderveen en Zevenhuizen (ZH) en in de Schermer (NH). Ook industriële molens kunnen deel uitmaken van een groter complex met zijn eigen, specifieke cultuurhistorische ensemblewaarden.

Zoals ieder monument verleent een molen een locatie identiteit en verankering in het verleden. Windmolens hebben van oudsher zelfs een opvallende bakenfunctie door de hoge bouw, de karakteristieke wieken en de vrije ligging.

De plek waar een molen staat heeft vaak een rijke geschiedenis: er heeft bijvoorbeeld een eerdere molen gestaan en er zijn in het verleden intensieve menselijke activiteiten geweest. Het bodemarchief kan daarover waardevolle informatie bevatten, zoals resten van funderingen, muren, paalgaten, gereedschappen en andere bodemsporen die iets over de oudere geschiedenis van de molen en de plek vertellen. De aanwezigheid van een bodemarchief vormt een belangrijke archeologische waarde die bijdraagt aan het cultuur-historische belang van de molen en zijn standplaats.

De huidige standplaats van een molen is vaak zijn oorspronkelijke plek, maar dat is niet altijd het geval. Door de eeuwen heen zijn diverse molens wel één of meerdere keren verplaatst. De bouwwijze werkte dit in de hand; met name houten molens kan men als bouwpakketten beschouwen. Molens werden altijd om economische redenen verplaatst, en altijd naar een locatie waar ze functioneel konden worden ingepast. Ook op de nieuwe locatie was er sprake van een functionele relatie tussen de molen en zijn omgeving.

2.4 Gaafheid en herkenbaarheid

Gaafheid en individuele herkenbaarheid verlenen een molen meerwaarde. Dat kan gelden voor de molen zelf en voor zijn landschappelijke en maatschappelijke context. In het geval van molens dient daarbij speciale aandacht te zijn voor werktuigen en interieur: zijn die nog oorspronkelijk, zijn ze gerestaureerd of gereconstrueerd, is dat op ambachtelijke wijze gebeurd, en wanneer?

Ook veranderingen vertellen op zichzelf vaak een waardevol verhaal. Door de sporen die verschillende gebruiken in de loop van de geschiedenis in een monument hebben achtergelaten en inscripties ontstaat een 'historische gelaagdheid'. Worden dergelijke veranderingen geconstateerd, dan is van belang of deze geleidelijk, 'organisch' zijn ontstaan (als in het geval van een korenmolen die als overslag en vervolgens dierenwinkel ging dienstdoen) of dat de huidige functie een radicale breuk met het verleden vormt. Sporen van verandering kunnen dus juist van grote waarde zijn. Het is bij een restauratie belangrijk de historische gelaagdheid te herkennen en te waarderen, hem niet onberaden uit te wissen maar juist te benutten: een goede 'leesbaarheid' van de historische gelaagdheid vergroot het begrip van de molen. In de geschakeerde ouderdom ligt een interessant verhaal besloten met verwijzingen naar feiten en gebeurtenissen uit de geschiedenis van de molen.

2.5 Zeldzaamheid

Een molen kan een hoge zeldzaamheidswaarde hebben omdat er nog maar weinig exemplaren van dat type, uit die periode, met die functie, met die bouwmaterialen of –technieken, of met die inrichting bewaard zijn gebleven. Zeldzaamheid kan gelden voor de molen als geheel, maar kan ook schuilen in bepaalde onderdelen of in de grotere context waarin de molen bestaat. Zo hebben waterturbines bij watermolens en Dekkerpompen bij poldermolens bijvoorbeeld een hoge zeldzaamheidswaarde. De restauratiegolf van de afgelopen decennia heeft ertoe geleid dat veel molens weer bedrijfsvaardig zijn, maar leidde ook regelmatig tot het verlies van veel historische waarden en onderdelen. De overgebleven molens met (deels) authentieke werktuigen en een oorspronkelijke standplaats verdienen daarom bijzondere aandacht.

De tjasker is een klein type poldermolen voor het bemalen van kleine percelen land.

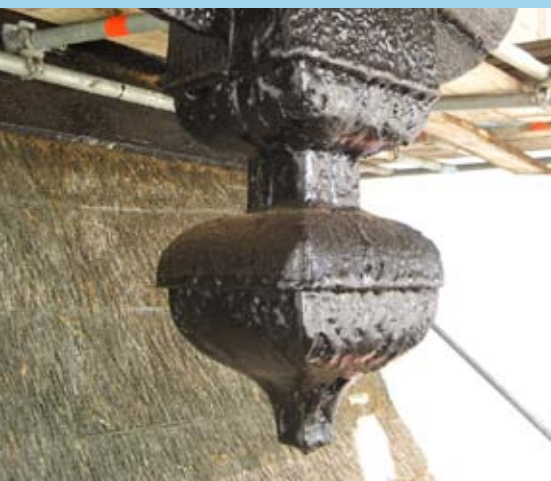
De Oostendorper dubbele watermolen te Haaksbergen (O). Het linkergebouw herbergt de korenmolen en het rechter de oliemolen.

Foto's links:boven: Koolteer en Stockholmerteer zijn twee van de traditionele houtbeschermingsmiddelen die op veel molens werden en worden toegepast. Zandwijkse molen te Uppel (NB) Beschildeerde steenschijffloop in molen De Harmonie te Biervliet (Zld). Midden: Kijkgaten in en zandlopermotieven op de kast van de standermolen Sint Jan te Stramproy (Lb). Onder: Jonge vrijwilliger op oliemolen Het Pink te Koog aan de Zaan (N-H). Gebouwd op een oude stadspoort is Rijn en Lek te Wijk bij Duurstede (U) een zeer karakteristieke molen. De Opwettense watermolen te Opwetten (N-B) heeft het grootste watterrad van Nederland.

Foto rechts: Koren-pelmolen Grote Geert te Kantens (Gr) heeft nog een zeer goed bewaard interieur met opschriften, silo's en attributen.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Gemeenten zijn zelf verantwoordelijk voor de vormgeving van hun (ruimtelijke) beleid rond monumentaal erfgoed. Ook de provincie speelt een belangrijke rol in het ruimtelijk beleid ten aanzien van het landelijk gebied.

De rijksdienst doet waardestellingen en beschermt door aanwijzing als beschermd monument en inschrijving in het monumentenregister. Ook kan de rijksdienst gemeenten desgewenst ondersteunen, in de eerste plaats door het beschikbaar stellen van informatie. In 2010 heeft de rijksdienst daarom een handreiking uitgegeven waarin staat hoe gemeenten de volgens de WRO verplichte inventarisatie en analyse van cultuurhistorische waarden in hun gebied kunnen uitvoeren.

Ook komt er een brochure over de manier waarop cultuurhistorische waarden in een bestemmingsplan kunnen worden gevat, compleet met voorbeeldbepalingen. Gemeenten kunnen zelf beslissen of zij gebruik willen maken van de ondersteuning door de rijksdienst. De rijksdienst vindt het belangrijk om mee te denken over bestemmingsplannen waarin een nationaal belang speelt, zoals bij nationale landschappen. De rijksdienst gaat graag met andere overheden in gesprek om de inbedding van molenlandschappen in streek- en bestemmingsplannen te bevorderen.

Het molenlandschap en de biotoop van de Wimmenumer poldermolen te Egmond aan den Hoef (N-H) is nog wijs, oorspronkelijk en onaangetast.

3 RUIMTELIJK BELEID

3.1 Overheidsbeleid: Rijk, provincies, waterschappen en gemeenten

De bijzondere waarden van monumentale molens worden in eerste instantie landelijk beschermd via de Monumentenwet 1988 en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo).

Bij het monumentenbeheer wordt tegenwoordig niet alleen naar het monument zelf gekeken, maar ook naar de ruimtelijke context. Zeker voor molens geldt, dat ze met de omgeving een samenhangend geheel vormen wat duidelijk te constateren is bij de stuwschaduw van watermolens. Het is bij ruimtelijke ontwikkelingen dan ook van groot belang dat rekening wordt gehouden met de aanwezige molens én hun omgeving.

De provincies en de gemeenten bepalen de invulling van het landschap.

Provincies kunnen volgens de Wet ruimtelijke ordening (Wro) een verordening vaststellen waarin regels kunnen staan over de inhoud van gemeentelijke bestemmingsplannen. Zo heeft de provincie Zeeland in haar verordening opgenomen dat ten behoeve van de windvang alleen onder strikte voorwaarden in de directe omgeving van een molen mag worden gebouwd.

Waterschappen kunnen instandhouding van molens actief bevorderen door bij de waterhuishouding (peilhoogten, polderwaterstanden, vrije afvoer van beek- en rivierwater, enzovoort) met de belangen van molens rekening te houden. Tevens kunnen de waterschappen poldermolens en hun molenlandschap in stand houden door ze inzetbaar te houden als reservebemaling. Twee voorbeelden zijn het Wetterskip Fryslân en het Hoogheemraadschap van Rijnland. In dit laatste geval vervullen bijna alle molens van de Rijnlandse Molenstichting een functie als reserve bemaling voor het Hoogheemraadschap. Deze functie is contractueel geregeld telkens voor een periode van vijf jaar. Volgens de overeenkomst dient de Rijnlandse Molenstichting hun molens maalvaardig te houden hetgeen ook het doel van de stichting is.

Gemeenten hebben bij de bescherming van het cultureel erfgoed een belangrijke taak. Het is voor hen dan ook be-

langrijk om voorbereid te zijn op verzoeken voor herbestemming, restauratie, verbouwing of uitbreiding van monumentale gebouwen. Een actief, anticiperend beleid stimuleert het maken van verantwoorde en weloverwogen keuzes inzake ruimtelijke ordening, restauratie en behoud van molens en vergroot de kans dat hun toekomst wordt veiliggesteld. Zij kunnen voor molens de molenbiotopen opnemen in de bestemmingsplannen.

Middels de gemeentelijke structuurvisie kunnen gemeenten een actieve en stimulerende rol vervullen bij de bescherming van hun erfgoed. In de structuurvisie beschrijft de gemeente hoe ze met erfgoed wil omgaan. In het bestemmingsplan kan de gemeente bepalen welke vormen van gebruik en hergebruik zijn toegestaan.

3.2 Structuurvisie

In het kader van de Wet ruimtelijke ordening zijn gemeenten verplicht een structuurvisie op te stellen. Een structuurvisie is een strategisch beleidsdocument waarin op hoofdzaken het voorgenomen ruimtelijk beleid wordt beschreven en hoe de gemeente dat denkt te realiseren. In de structuurvisie kan de gemeente uiteenzetten hoe zij wil anticiperen op het beheer en de instandhouding van molens, op ontwikkelingen in het molenlandschap, en welke instrumenten zij daarbij wil inzetten.

Een goede structuurvisie begint met het in kaart brengen van de verwachte ruimtelijke ontwikkelingen in de gemeente, inclusief de gevolgen daarvan voor het cultureel erfgoed. Het is verstandig alle betrokken partijen, zoals eigenaren, beheerders, molenstichtingen en andere belangenorganisaties, zo vroeg mogelijk bij de ontwikkeling van het beleid te betrekken. Samen met deze partijen kan een visie worden opgesteld die is gericht op het behoud en de versterking van het cultureel erfgoed. Deze visie vertaalt de gemeente vervolgens in een structuurvisie.

In de structuurvisie, en met name in de uitvoeringsparagraaf, kan de gemeente aangeven dat het bestemmingsplan als instrument wordt ingezet ter bescherming van molenbiotopen, om de windvang te garanderen. Ten behoeve van de windvang kunnen in het plan bepalingen worden

Het voormalige oliemolen gedeelte van de gereconstrueerde Wijmarse watermolen van Arcen (Lb) is herbestemd als ambachtelijke graanbranderij en schenkerij.

De in 1937 gedeeltelijk gesloopte molen te Herwijnen (Gld) was een klassiek voorbeeld van herbestemming avant la lettre van molen tot woonhuis.

Foto rechts: De Grafelijke torenmolen van Zeddum (Gld) is een van de oudste windmolens en een van de vier overgebleven molens van dit type in ons land.

opgenomen, zoals bijvoorbeeld een maximale bouw- of aanplanthoogte of zelfs een bouw- of aanplantverbod met een eventuele ontheffing onder voorwaarden.

3.3 Bestemmingsplan

In het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) wordt bepaald dat gemeenten bij de vaststelling van bestemmingsplannen rekening moeten houden met cultuurhistorische waarden, dus ook met molens en hun omgeving. In het bestemmingsplan kan de gemeente bepalen welke vormen van gebruik en hergebruik van gronden en gebouwen zijn toegestaan. Het geeft de huidige en toegestane (toekomstige) bestemmingen ervan weer, evenals waar en wat er nieuw gebouwd en aangelegd mag worden. Voor informatie over ontwikkeling en vaststelling van specifieke bestemmingsplannen is de gemeente verantwoordelijk. Advies over molens en bestemmingsplannen en over inspraakmogelijkheden kan via vereniging De Hollandsche Molen worden ingewonnen.

Op grond van het bestemmingsplan kan dus een andere bestemming aan een molen worden gegeven, maar dan moet die mogelijkheid wel in het bestemmingsplan zijn opgenomen. Als dat niet het geval is, zal een langere besluitvormingsprocedure moeten worden gevolgd. Er moet dan bijvoorbeeld eerst een nieuw bestemmingsplan worden vastgesteld. Indien een rijksmonument bij de herbestemming gewijzigd/verbouwd wordt, is een vergunning op grond van de monumentenwet vereist.

In de regels van een bestemmingsplan kunnen nevenfuncties worden toegestaan, zoals een theeschenkerij of kantoor (zie § 4.6 Herbestemming). Dit draagt bij aan de economische levensvatbaarheid van de molen en daarmee aan het behoud ervan. Bij een functieverandering of het toestaan van een nevenfunctie moet wel bekeken worden of die functie past bij de cultuurhistorische waarden. In het bestemmingsplan kunnen daarvoor voorwaarden opgenomen worden die zich richten op bescherming van de cultuurhistorische en landschappelijke kwaliteiten. Het is ook mogelijk in het bestemmingsplan te anticiperen op functieveranderingen en nevenfuncties van molens. Een wijzigingsbevoegdheid kan de bestemming bijvoorbeeld veranderen van 'molen' in 'museum', 'wonen', 'kantoor' of 'horeca'.

In het bestemmingsplan kunnen ook bouwregels worden opgenomen. De bescherming van rijksmonumenten is geregeld in de Monumentenwet 1988. Voor een wijziging aan het monument (zoals een verbouwing) moet de gemeente een monumentenvergunning afgeven. Ook voor molens die niet tot monument zijn aangewezen is het zinvol om beschermende regels in het bestemmingsplan op te nemen. Via het welstandsbeleid of een beeldkwaliteitsplan kunnen aanvullende regels zijn opgenomen voor de verbouwing van molens.

In het bestemmingsplan kunnen regels zijn opgenomen voor de bescherming van het cultuurhistorische landschap, het molenerf en bebouwing en beplanting daaromheen. Zo kan bijvoorbeeld zijn bepaald dat op de aangrenzende

Oude zakelijke rechten

Een goede windvang en/of watertoevoer zijn voor molenaars van alle tijden een punt van zorg. Oprukkende bebouwing, opgaande beplanting en ingrepen in een waterloop kunnen een belemmering vormen. Lange tijd werden deze zaken geregeld in het kader van de zogenaamde heerlijke rechten (regalia). Met het afschaffen van de heerlijke rechten in de 18e eeuw werd het windrecht door andere regelingen vervangen. Rondom watermolens bestaan nog wel geldige rechten.

Windrecht

Van oudsher waren landheren eigenaar van de wind. Een vergunning om een molen te bouwen en te laten draaien, het zogeheten windrecht, ging gepaard met de verplichting om aan de landheer jaarlijks windpacht te betalen. Hiervoor kreeg de molenaar een 'windbrief', waarmee hem recht van vrije wind werd verzekerd. Het windrecht werd, samen met alle andere regalia, in 1798 tijdens de Bataafse Republiek afgeschaft. Voor poldermolens was een goede windtoevoer van oudsher gewaarborgd in zogenoemde polderkeuren.

Tegenwoordig biedt het bestemmingsplan de beste en vaak enige mogelijkheid om het molenlandschap te beschermen. Een economisch rendabele molen kan proberen aanspraak te maken op een schadevergoeding als hij in zijn economisch belang dreigt te worden getroffen. In het bestemmingsplan kunnen ook regels worden opgenomen voor de bescherming van het cultuurhistorische landschap, het molenerf en bebouwing en beplanting daaromheen.

Molen-, water- en stuwrecht

Onder water- en stuwrecht verstaat men het recht tot gebruik van het water in een beek, respectievelijk het recht tot het opstuwen ervan. Daarnaast kennen we bij watermolens van oudsher het molenrecht: het recht om langs een bepaalde waterstroom een molen te bouwen en te laten draaien. Een watermolen kan molenrecht hebben zonder water- of stuwrecht, terwijl ook het omgekeerde mogelijk is. Terwijl het windrecht tegenwoordig geen geldige juridische basis meer heeft, geldt dat nog wel voor het molen-, water- en stuwrecht. Voor een watermolen zijn het stuwpeil en de stuw van even groot belang als het waterrad of een turbine. Een aantasting van de (vaak historische) beeksituatie, de waterhoogte, het stuwpeil en/of de stuw kunnen grote gevolgen hebben voor het functioneren van de molen omdat zij hiermee onlosmakelijk verbonden is.

gronden van de molen alleen onder strikte voorwaarden gebouwd mag worden of dat er aanplant van groen mag komen. Het is belangrijk dat gemeenten bij ruimtelijke ontwikkelingen en het opstellen van hun bestemmingsplan goed kijken naar de aanwezige molens én hun omgeving, om zo de samenhang tussen beide veilig te stellen.

In het bestemmingplan kunnen algemene regels staan over de bescherming van monumentaal erfgoed. In het geval van molens is het daarbij van belang dat specifiek aandacht wordt besteed aan het behoud van de waardevolle omgeving. Immers de monumenten die van rijkswege zijn aangevozen, zijn beschermd op grond van de Monumentenwet 1988 maar hun omgeving over het algemeen niet. Hetzelfde geldt voor gemeentelijke monumenten.

Gemeenten kunnen ook aanvullende instrumenten inzetten om het gebruik van molens te faciliteren en investeringen in gebouw en landschap te stimuleren (zie de Handreiking erfgoed en ruimte op de website van de RCE). Zo kunnen cultuurhistorische waarden en de streekidentiteit worden versterkt. Steeds meer gemeenten maken op een creatieve manier van dergelijke instrumenten gebruik.

De bovenste Molen te Mechelen/Höfke (Lb)

Vistrappen

Vistrappen zijn getrapte constructies die het stroomopwaarts zwemmende vissen mogelijk maken een anders te hoge hindernis te nemen, zoals een dijk, dam of sluis om hoger gelegen binnenwater te kunnen bereiken. Veel inheemse vissoorten (waaronder zalm, forel en kleine soorten zoals serpeling en winde) kunnen door dergelijke hindernissen hun oorspronkelijke paaigronden niet meer bereiken, wat grote nadelige gevolgen heeft voor de populatie. Vroeger traden beken en rivieren, onder andere door stuwing bij watermolens, geregeld buiten hun oevers waardoor het probleem zich minder voordeed.

Ook stuwen en molenstuwen vormen vaak onoverkomelijke barrières. Om migratie mogelijk te maken kan een zogenaamde bypass worden aangelegd waarin de vistrap komt. Hierlangs kunnen vissen stapsgewijs het hoogteverschil overbruggen. Vistrappen hebben voor de maaltvaardigheid van een watermolen het nadeel dat een deel van het water langs die weg doorstroomt, waardoor bij een beek of rivier met een gering debiet de watervoorraad voor de molen kan slinken.

Om vismigratie mogelijk te maken, wateroverlast te voorkomen en cultuurhistorie te dienen, is nader onderzoek gewenst naar de inpassing van vistrappen of naar alternatieve of aanvullende mogelijkheden, zoals het gecontroleerd toelaten van periodieke overstromingen. Natuur-, water- en erfgoedinstellingen kunnen hierin samen optrekken.

Foto's boven: Ernstige windbelemmering door bomen. Ernstige windbelemmering door woningbouw. Midden: Toeristisch Nederland met bloembollen en een molen. De molen driegang van de Driemanspolder te Leidschendam (Z-H) vormt een prachtig ongeschonden ensemble. Onder: De Piepermolen te Rekken (Gld) De Eendracht te Gieterveen (Dr). De herbouwde molen De Vlijt te Meppel (Dr). Foto links: Houtzaagmolen De Vlasbloem rond 1910 te Dordrecht (Z-H). Dordrecht was een van de centra in Nederland waar veel houtzaagmolens stonden.

De rol van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De rijksdienst biedt liefst zo vroeg mogelijk in de planvorming zijn expertise en kennis aan om de gemeente en de eigenaar/ontwikkelaar te adviseren over de mogelijkheden voor restauratie, verbouwing of herbestemming van een monument. De rijksdienst kan daarbij putten uit jarenlange ervaring, kennis en een breed landelijk overzicht van het erfgoed. De rijksdienst heeft een groot netwerk en neemt deel aan projecten waarin digitaal gegevens worden ontsloten, zoals de projectenbank herbestemming (ontsloten via de website www.cultureelerfgoed.nl) en de inhoudelijke website www.allemolens.nl. Ook wordt in bepaalde gevallen subsidie verstrekt.

MEELPRIJZ
TARWEMEEL PER I
IDEM PER I
IDEM BLOM PER I
IDEM GEBM PER I
FABRIEK BLOM PER I
ROGGE BLOM PER I
GERSTEMEEL PER I
IDEM PER I
MAIS MEEL PER I
IDEM PER I
MAIS EN GERST PER I
IDEM PER I
GEBROKENMAIS PER I
GERST PER I
GRUIS PER I
ERWTEMEEL PER I
IDEM PER I
MAIS PER I

De maalbak van De Graanhalm te Gapinge (Zld) toont ons een prachtig stukje korenmolenaarsgeschiedenis. De monumentale waarde is groot en het oorspronkelijke materiaal is kwetsbaar.

4 HANDVATTEN VOOR DE OMGANG MET MOLENS

4.1 Kennis en onderzoek als basis

Zorgvuldig monumentenbeheer is gebaseerd op kennis, ervaring en bouwhistorie. Onderzoek naar de bouwkundige, historische, architectuur en kunsthistorische, sociologische, landschappelijke en technische aspecten en naar de gebruiksgeschiedenis is dan ook een voorwaarde om tot verantwoord beheer te komen. Dergelijk onderzoek vormt de basis voor een integrale waardestelling, die op zijn beurt de grondslag is voor de wijze van gebruik, instandhouding en restauratie. De Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek (2009) bieden een handreiking hoe men een dergelijk onderzoek kan plannen, uitvoeren, inbedden in het restauratie- en/of onderhoudproces en presenteren. De brochure *Bouwhistorisch onderzoek werkt!* (2011) beschrijft de juridische mogelijkheden van gemeenten om bouwhistorisch onderzoek voor te schrijven.

Bouwhistorische verkenning of onderzoek vormt het uitgangspunt voor een restauratie en vindt voorafgaand daaraan plaats. Dergelijk onderzoek richt zich niet alleen op het technisch functioneren van de molen; ook de aard, staat, uitvoering, datering en onderlinge samenhang van de verschillende onderdelen in hun historische context horen ertoe. Ook minder in het oog springende of vanzelfsprekende delen van een monument, zoals interieur, fundamenteën en bebouwing van latere datum, maken deel uit van een bouwhistorisch onderzoek. Het onderzoek kan zich zelfs uitbreiden op historisch-geografisch gebied.

Het onderzoek voorafgaand aan een restauratie leidt tot een makkelijk toegankelijke documentatie in woord en beeld van de toestand vóór de restauratie. Dit vormt een belangrijk uitgangspunt voor de waardestelling van het object en zijn onderdelen. Een beoordeling van de molen als werktuig en de mogelijkheid om hem in functionerende staat te herstellen kan onderdeel zijn van het bouwhistorisch onderzoek.

Maar daarmee is het onderzoek niet ten einde: ook tijdens de restauratie wordt het voortgezet. Er kunnen in die fase nog aspecten aan het licht komen die het plan en de besluitvorming beïnvloeden. Dit onderzoek resulteert in een verslaglegging van het gehele restauratieproces.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed acht bouwhistorisch onderzoek van groot belang en stelt het in beginsel dan ook subsidiabel. De Rijksdienst acht het niet wenselijk eenzijdig gedetailleerde richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek voor te schrijven. Hij is er voorstander van dat de uitvoerende partijen – bouwhistorisch deskundigen – in overleg met koepelorganisaties en de rijksdienst richtlijnen opstellen. Dergelijke richtlijnen zijn ook wenselijk voor immateriële zaken. De eerder genoemde Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek bieden een richtsnoer.

4.2 Instandhouding: gebruik, beheer en onderhoud

Ook bij de dagelijkse omgang met een molen – gebruik, beheer en onderhoud – speelt de monumentale waarde een prominente rol.

Om de dagelijkse omgang optimaal op de mogelijkheden en kwetsbare punten van een molen af te stemmen verdient het aanbeveling dat de molenaar, eventueel in overleg met andere deskundigen, richtlijnen opstelt voor hoe er met de molen wordt omgegaan en deze te bundelen in een zogeheten molenhandboek. De monumentale waarden van de molen dienen hierbij als belangrijk uitgangspunt: welke monumentale onderdelen zijn in de molen aanwezig en hoe zijn die het best veilig te stellen? Het is van belang dat de inventaris, bestaande uit roerende en onroerende zaken, schoon en veilig wordt bewaard, ook als een molen nog niet is gerestaureerd: juist dan lopen monumentale onderdelen veel gevaar beschadigd te raken of verloren te gaan. Ook veiligheidsaspecten van mens en gebouw maken onderdeel uit van het molenhandboek (zie kader 'Veiligheid').

Onderhoud gebeurt bij voorkeur planmatig en is in overeenstemming met het molenhandboek. Het instandhoudingsplan geeft een overzicht van de voorgenomen werkzaamheden voorzover die subsidiabel zijn in het kader van het Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten 2011 (Brim 2011), maar ook voor niet-subsidiabele onderdelen, zoals de inventaris, heeft een afgewogen plan van aanpak een belangrijke meerwaarde. Men zou deze benadering in zijn totaliteit kunnen omschrijven als een vorm van 'goed rentmeesterschap'. De Regeling rijkssubsidiëring instandhouding monumenten 2011 (Rrim 2011) biedt informatie over subsidiabele instandhoudingskosten.

Duurzaamheid

Molens zijn het schoolvoorbeeld van duurzame opwekking van energie en arbeid. Het zijn de machines van vóór de industriële revolutie, die zwaar werk verzetten zonder verbranding van fossiele brandstoffen en zonder uitstoot van kooldioxide. Voorzien van enkele aanpassingen worden sommige watermolens zelfs gebruikt om groene stroom op te wekken.

Bij de bouw van molens worden van oudsher veel hernieuwbare en lokale materialen gebruikt, zoals (inheems) hout, riet en schelpkalk. Sommige molens bestaan vrijwel geheel uit hernieuwbare materialen. De milieulast is zodoende van nature klein. Al komen in molens ook niet-hernieuwbare materialen voor, zoals bak- en natuursteen, ook daarvan is de milieulast naar verhouding gering omdat ze juist in monumentale gebouwen zeer lang meegaan. Bovendien komen ze vaak uit de directe omgeving, waardoor ook de milieubelasting als gevolg van transport gering is.

Veel molens zijn demontabel geconstrueerd. De relatief eenvoudige bouwwijze zorgt ervoor dat herstel doorgaans mogelijk is omdat aangetaste onderdelen makkelijk vervangbaar zijn. Om de belasting van natuur en milieu te minimaliseren adviseert de rijksdienst in molens waar mogelijk het gebruik van hernieuwbare, lokale en liefst gecertificeerde materialen. Indien toch tropisch hardhout moet worden gebruikt, is dit bij voorkeur FSC-gecertificeerd.

Moderne restauratietechnieken kunnen vervanging van authentieke onderdelen voorkomen.

foto linkerpagina: Belangrijke rol voor de molenmakerijen: restauratie of reconstructie?

4.3 Restauratie

Restauraties (zie ook de definitie elders in dit document) beogen een monument technisch toekomstklaar te maken. Restauratie onderscheidt zich van onderhoud doordat het laatste alleen reguliere, geregeld terugkerende werkzaamheden omvat waarbij in principe geen materiaal wordt vervangen, alleen hersteld. Bij restauraties gaat het om meer ingrijpende werkzaamheden.

In de subsidieregelingen zijn de afgelopen decennia alleen die werkzaamheden subsidiabel gesteld die ‘sober en doelmatig’ zijn. Dit zijn die werkzaamheden die een in technisch opzicht kwalitatief een basistoestand beogen. Voor molens werd geregeld een beredeneerde uitzondering gemaakt: vaker dan bij andere monumenten waren reconstructies en completering bij molens aan de orde, én molens kennen in sommige opzichten vaak terugkomende deel-restauraties. Een voorbeeld daarvan is de staart, waarvan de levensduur gering is.

Het verdient aanbeveling onderhoud zo structureel en kwalitatief goed uit te voeren dat omvangrijke, vaak kostbare restauraties onnodig zijn, of tenminste niet vaker dan een enkele keer per eeuw plaatsvinden. Voor andere monumenten wordt een frequentie van eens in de dertig tot vijftig jaar aangehouden.

Als een restauratie toch nodig is, dan zijn verschillende aspecten van belang, aspecten die voor de rijksoverheid mede leidend zijn bij het beschikbaar stellen van subsidies. Het is niet subsidiabel om vanuit het oogpunt van kostenbesparing op grote schaal monumentale onderdelen te

Thermisch verzinkte molenroeden zijn een innovatie op het gebied van molenbehoud.

vervangen wanneer ook restauratie ervan tot de mogelijkheden behoort. Wel moet de verwachte levensduur van het monument na restauratie worden afgezet tegen de kosten van materiaal en arbeid. Het belangrijkste uitgangspunt is de instandhouding van monumentale waarden.

4.4 Innovatieve technieken en materialen

Speciale aandacht verdient de toepassing van hedendaagse, innovatieve technieken en materialen. Voor het behoud van de monumentale waarden is het van groot belang dat waar mogelijk oorspronkelijke technieken en materialen worden toegepast. Molens zijn in de loop van hun bestaan als economisch belangrijke werktuigen weliswaar altijd doorontwikkeld, maar hun huidige waarde als monumentale getuigen van de geschiedenis vereist terughoudendheid met technische en materiaalkundige innovaties.

Daar waar de monumentale waarden niet in het gedrang komen bestaat ruimte voor de toepassing van innovaties. Soms zijn die zelfs gewenst, vooral daar waar ze de veiligheid of de levensduur aanzienlijk verhogen of het oorspronkelijke bouw materiaal niet of nauwelijks meer voorhanden is. Zo worden er innovatieve restauratietechnieken toegepast voor het oplossen van eeuwenoude problemen (bijvoorbeeld in geval van vochtdoorslag bij rompen van stenen molens of bij het vervangen van ingerotte balkkoppen). Verder kan men denken aan toepassingen van beton, kunststof onderdelen (bijvoorbeeld kruirollen en halslagers), deelbare roeden, EPDM dakbedekking, roestvrij stalen (RVS) schroeven en slotbouten, torx- of kruiskop-schroeven, teervervangers en verven op basis van alkydhars.

Betreft het de vervanging van onderdelen die bij een eerdere ingreep reeds hun monumentale waarde hebben verloren, zodat de toepassing van innovatieve materialen en technieken niet tot verder waardeverlies leidt, dan is dit doorgaans niet bezwaarlijk. Het bouwhistorisch onderzoek is een goed uitgangspunt om te kijken in hoeverre innovatieve technieken doorgevoerd kunnen worden. Ook moet de gebruikintensiteit in de overweging worden meegenomen. Soms kunnen nieuwe technieken en materialen juist gebruikt worden om een duidelijk onderscheid met historische onderdelen te maken.

4.5 Gedifferentieerde maalintensiteit

De industriële hoogtijdagen waarin molens economisch belangrijke werktuigen waren liggen ver achter ons. Molens worden nu gewaardeerd om hun monumentale waarden; het behoud richt zich op de instandhouding van materiële én immateriële aspecten.

Dat een draaiende, malende molen doorgaans een meerwaarde heeft ten opzichte van een stilstaande molen staat buiten kijf: een molen is van oorsprong een werktuig en het cultuurhistorische beeld van molens zou incompleet zijn zonder werkende molens. Er zou veel ambachtelijke kennis verloren gaan, veel van de onmisbare toewijding van eigenaren, liefhebbers en vrijwilligers zou verdwijnen, molens zouden een belangrijk deel van hun aantrekkingskracht

als toeristische trekpleister verliezen en hun aanblik in het landschap zou erdoor devalueren.

Echter, het malen met een molen, en het maalvaardig houden of maken, kan zowel negatieve, neutrale als positieve gevolgen hebben voor het behoud van de materiële monumentale waarden. Enerzijds kunnen ingrepen ten behoeve van de maalvaardigheid tot het verlies van monumentale onderdelen leiden en heeft het werken met de molen slijtage van onderdelen tot gevolg. Anderzijds geniet een molen vaak veel zorg als hij in bedrijf wordt gehouden: een (al dan niet vrijwillige) molenaar draait en maalt niet alleen met 'zijn/haar' molen, maar investeert tevens tijd en geld in het onderhoud, wat de kans op dure, grootschalige restauraties door achterstallig onderhoud verkleint. Bovendien is het voor een werkende molen doorgaans makkelijker om inkomsten te genereren.

Een differentiatie van de maalvaardigheid is van dit alles het logische gevolg. Met andere woorden, de rijksoverheid adviseert bij het werken met een molen rekening te houden met de kwetsbaarheid en slijtage van zeldzame, historische onderdelen. Bij molens met een uitzonderlijk hoge monumentale waarde heeft de maalvaardigheid een ondergeschikte rol. In dit geval adviseert de rijksdienst de eigenaar, beheerder en molenaar om als goede 'rentmeesters' bijvoorbeeld het aantal jaarlijkse omwentelingen te beperken en zo de historische onderdelen zo veel mogelijk te ontzien. In bijzondere gevallen kan het logische advies

Bij de restauratie van De Bataaf te Winterswijk (Gld) zijn de bijgebouwen gesloopt. Er zijn in Nederland nog maar weinig van deze markante complexen behouden gebleven.

Het motorhok bij De Korenbloem te Kortgene (Zld) is herbestedemd tot woonhuis. De molen is maalvaardig gerestaureerd.

zelfs zijn om een zeer waardevolle molen of onderdelen in een molen alleen bij uitzondering of zelfs helemaal niet meer te laten draaien of malen.

Een molen die relatief jong is, bijvoorbeeld vanwege herbouw of grootschalige reconstructie, of die beroepsmatig wordt gebruikt, kan aan zijn maalvaardigheid juist een belangrijke meerwaarde ontlenen. Ook in dit geval maken de belanghebbenden vanzelfsprekend een zorgvuldige afweging over hoe de molen te gebruiken en gelijktijdig de historische onderdelen zo veel mogelijk te ontzien, maar in de praktijk zal daar vaak geen beperking van het aantal omwentelingen voor nodig zijn.

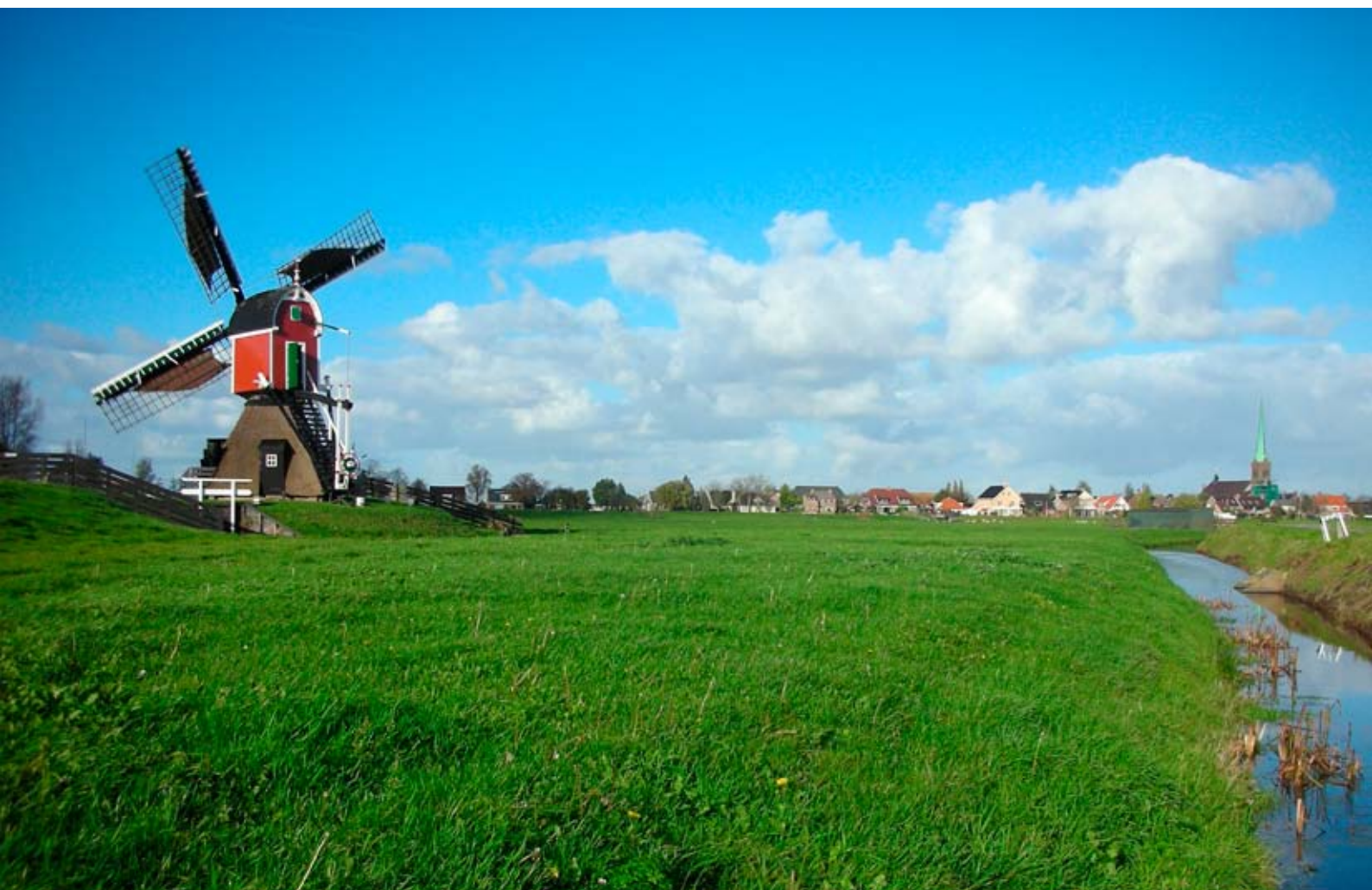
Het vervangen van historische onderdelen, met bevordering van de maalvaardigheid als doel, is alleen onder bepaalde voorwaarden gelegitimeerd. Rigoureuze en ingrijpende vernieuwingen met als doel een molen maalvaardig te maken zijn vanuit het perspectief van de rijksoverheid ongewenst als hierdoor historische onderdelen verloren gaan.

4.6 Herbestemming

Het is financieel en functioneel niet altijd mogelijk om monumenten onveranderd in stand te houden. In bepaalde gevallen kan herbestemming het gebruik van een monument bevorderen en de positie ervan in de maatschappij versterken. Het bevorderen van herbestemming is daarom een van de pijlers van de modernisering van het monumentenbeleid.

Net als bij andere monumenten is ook bij molens herbestemming wenselijk als het voortbestaan van het monument daarmee wordt veiliggesteld. In sommige gevallen kan een nieuwe functie een belangrijke meerwaarde opleveren, met name als het gebruik van een molen of molenrestant daarmee wordt gestimuleerd en hij zo

Open molenlandschap bij De Grosmolen te Hoogmade (Z-H)

Opwekking van groene energie

De eerste experimenten met het opwekken van elektriciteit door authentieke molens vonden plaats halverwege de twintigste eeuw. Het rendement viel echter tegen en de vereiste aanpassingen hadden grote gevolgen voor de constructie. Door de te zware belasting werden het gaande en staande werk ontwricht. De ingrepen om dit te voorkomen schaadden de monumentale waarden van het mechaniek en de constructie. Moderne windturbines bleken veel rendabeler te zijn en de experimenten met klassieke molens stierven een stille dood. De proefmolens herbergen nog wel de restanten van die experimenten. Vanwege de mogelijke invloed op de monumentale waarde, maar vooral vanwege veiligheidsrisico's, is de rijksdienst geen voorstander van het opwekken van elektriciteit bij windmolens.

Bij watermolens ligt de situatie anders: die lenen zich beter voor dergelijke ingrepen. De opkomst van de moderne waterturbine, waarmee werktuigen worden aangedreven of elektriciteit wordt opgewekt, gaat terug tot 1824. Deze ontwikkeling droeg zeker bij aan de voortzetting van het molenaarsbedrijf maar leidde ook tot ingrijpende veranderingen aan het gaande werk en het interieur. Tegenwoordig worden deze heringerichte interieurs vaak juist weer beschouwd als mooie voorbeelden van de overgang van een traditioneel naar een gemechaniseerd bedrijf.

hernieuwde maatschappelijke betekenis krijgt. Ook in het verleden was het niet ongebruikelijk om molens die hun economische functie dreigden te verliezen te voorzien van motoren, maalderijen of silo's, of om leegstaande molens bewoonbaar te maken.

Een verbreding van functies komt bij molens veelvuldig voor: in veel korenmolens wordt bijvoorbeeld een winkeltje gedreven met eigen producten, er is een tentoonstelling ingericht of de molen is zodanig aangepast dat men klanten en bezoekers kan ontvangen. Een opengestelde molen trekt meestal veel belangstelling en kan zo een toeristische factor van formaat zijn. In wezen is toerisme daarmee ook een nieuwe functie. Overigens leiden toeristische en lokale aandacht vaak ook tot grotere financiële armslag voor het behoud van de molen. Een goede toegankelijkheid voor omwonenden en toeristen kan de toekomst van een molen dus bevorderen. Zoals bij veel monumenten, kent het toegankelijk maken van een molen een keerzijde: naast veiligheidsaspecten leidt het doorgaans tot extra voorzieningen (zoals een toilet) en verhoogde slijtage.

Bij functieverandering vormt het behoud van monumentale waarden altijd de basis. Dit betekent echter niet een streven naar bevrozing van de bestaande situatie. Uitgangspunt is dat het historische karakter, de oorspronkelijke indeling en gelaagdheid, en de aankleding van het monument (voor zover die resteren) geen geweld wordt aangedaan. Een functieverandering waarvoor ingrijpende wijzigingen nodig zijn, is dus ongewenst. Uitgangspunt zou moeten zijn dat de veranderingen met respect voor het monument worden aangebracht en omkeerbaar zijn.

In De Kraai te Westbroek (U) bevinden zich nog restanten uit 1958 van de installatie voor elektriciteitsopwekking.

Uiteraard zijn de mogelijkheden voor een nieuwe functie niet bij alle molens even groot. Een aantal voor molens karakteristieke eigenschappen legt beperkingen op aan de mogelijkheden tot herbestemming zowel vanwege de monumentale waarde van het werktuig als vanwege de veiligheid. In dergelijke gevallen kan een molen soms geschikt worden gemaakt als museum of voor de ontvangst van groepen.

De herbestemming kan een stuk verder gaan in molens en molenrestanten waarvan het gaandewerk en het interieur grotendeels verloren zijn gegaan of weinig monumentale waarde meer hebben, of in molens en bijgebouwen die veel vrije ruimte bieden (zoals sommige watermolens en industrie- en korenmolens). In dergelijke gevallen is bijvoorbeeld een woon-, kantoor- of atelierfunctie mogelijk.

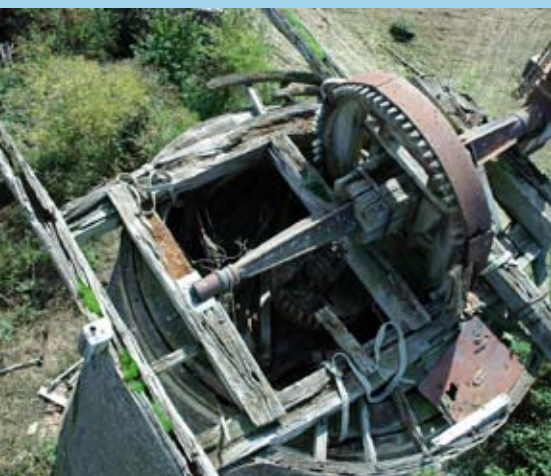
4.7 Verplaatsing

Zoals hierboven beschreven vertegenwoordigt de binding tussen een molen en zijn plek en omgeving een belangrijke monumentale waarde. Verplaatsing van een molen leidt altijd tot verlies van monumentale waarde, deels doordat daarbij oorspronkelijke onderdelen vervangen moeten worden, maar vooral omdat de historische context verloren gaat. Verplaatsingen leiden enerzijds tot onthistorisering van de oorspronkelijke locatie en dragen anderzijds bij aan de musealisering van de steeds kleiner wordende groene ruimte. Ook als een molen op zijn originele plek slechts beperkt kan draaien, draagt hij nog altijd bij aan de beleevingswaarde en historische verankering van die plek.

De Commandeursmolen te Mechelen (Lb) maalt nog dagelijks en beschikt over een volautomatische waterkrachtinstallatie.

Foto's boven: Naast overheidssubsidie worden ook andere geldstromen, zoals loterijgeld, gebruikt voor molenrestauraties. In de traditionele molenrestauratie wordt ook gebruik gemaakt van gecertificeerd hout. Midden/rechts: Draaiend gaandewerk. Onder: Windmotoren behoren tot de jongere generatie molens. De wiekentaal, het vlaggen en het mooi-zetten van de molen behoren tot het immateriële erfgoed. Foto rechts: Karakteristiek Hollands landschap met wolken en water, molens, en woonboten.

De Kilsdonkse watervlucht- en oliemolen te Beugt/Heeswijk-Dinther (NB) is een volledige bedrijfsvaardige reconstructie.

Sommige molens zijn voorzien van een sprinklerinstallatie.

In het verleden werd het molenlandschap soms al te eenzijdig beoordeeld vanuit de optiek van de zogeheten biotooprichtlijn, die feitelijk is opgebouwd rond de beschikbaarheid van voldoende wind, gevat in een berekening van de windvang. Ironisch genoeg gaf een strikte hantering van de biotooprichtlijn vaak juist een argument tot verplaatsing, omdat ermee duidelijk werd gemaakt dat een molen op de huidige plaats als werktuig niet langer goed kon functioneren.

Veel verplaatsingen gebeuren niet omdat een molen in de weg staat, maar omdat de molenbiotoop, samengevat in de windvang, maar een beperkt aantal draaiuren toelaat. Vaak speelt daarbij impliciet de gedachte dat de molen niet meer past in de sterk veranderde omgeving. Ook spelen opportunistische redenen geregeld een belangrijke rol: men denke aan burenruzies, opgeschoten groen dat de windvang belemmert, een onwillige moleneigenaar, de mogelijkheid om voor een slecht onderhouden molen een financiële bijdrage te verwerven of een incidentele verplaatsing naar een nieuwbouwwijk om daar als blikvanger te gaan dienen. Soms bleken verplaatsingen niet duurzaam te zijn: dan bleek na één of enkele decennia de nieuwe locatie opnieuw niet langer te voldoen.

Het uitgangsprincipe van de rijksdienst is dat molens niet worden verplaatst. Een belangrijke aanvullende ondersteuning voor dit standpunt ligt besloten in de eerste pijler in de Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo, 2009). Overheden worden verplicht cultuurhistorische waarden in de ruimtelijke ordening mee te wegen. Ook het cultureel erfgoed maakt deel uit van de ruimtelijke kwaliteit, en een monument is niet los te denken van zijn plaatsgebonden geschiedenis. Het bestemmingsplan is daarbij een belangrijk instrument om cultuurhistorische

waarden in een gebied te beschermen (zie hoofdstuk 3). Een brede benadering van het molenlandschap, een waarin zowel cultuurhistorische waarden als de biotooprichtlijn een plek krijgen, biedt mogelijkheden om molens en hun omgeving duurzaam te borgen.

De enige uitzonderingen op het uitgangsprincipe om niet te verplaatsten zijn grote infrastructurele werken van nationaal of internationaal belang wanneer die een molen in zijn voortbestaan bedreigen, of wanneer de maalvaardigheid in het geding komt van een molen met een overwegend economische functie en met een beroepsmolenaar voor wie inkomstenderving dreigt. Overigens worden verplaatsingen niet door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed gesubsidieerd.

4.8 Verhoging

Verhogingen van bestaande molens hebben tot doel een molen die door oprukkende bebouwing in het gedrang komt van voldoende wind te voorzien om te kunnen malen. Gezien de grote druk op de beschikbare ruimte zal de behoefte aan verhogingen in de toekomst zeker blijven bestaan. De rijksdienst is echter terughoudend bij initiatieven tot verhoging van molens en subsidieert deze niet.

Vanuit geschiedkundig perspectief lijken verhogingen wel enigszins te rechtvaardigen: zoals molens vroeger om economische redenen werden verplaatst, zo werden ze ook verhoogd. Toch zijn er verschillende redenen om zeer terughoudend met verhogingen om te gaan. Economische redenen – dat wil zeggen, verhogen om de maalvaardigheid van een beroepsmatig malende molen te verbeteren – zijn er zelden, terwijl het bij een dergelijke ingreep vaak onver-

Tijdschrift

Opstalverzekeringen

Op grond van het Brim 2011, de subsidieregeling voor de instandhouding van rijksmonumenten, kan de eigenaar worden verplicht het monument tegen brand- en bliksemschade te verzekeren. De premie voor een dergelijke opstalverzekering is niet subsidiabel. Wat de rijksdienst binnen het kader van de instandhoudingssubsidie wel subsidiabel stelt is het onderhoud en de periodieke controle van voorzieningen ter voorkoming en bestrijding van brand, zoals bliksemafleiders, brandblussers en brandslanghaspels. Een brandmeldinstallatie en een sprinklerinstallatie, maar niet de doormelding aan een alarmcentrale kunnen in molens met een hoge monumentale waarde en/of een afgelegen ligging soms vereist worden door de rijksoverheid. In dit kader is de aanleg en het onderhoud subsidiabel (zie ook het kader 'Veiligheid').

De verzekeringspremie drukt voor veel moleneigenaren zwaar op het budget. Als een molen geheel afbrandt kan men zich afvragen wat na eventuele herbouw feitelijk nog de monumentale waarde is. Waarom een molen verzekeren als hij na brand misschien toch uit het monumentenregister wordt geschrapt? Echter, een molen brandt meestal niet geheel af. Vaak kan een deel van de monumentale waarde behouden blijven. Na brand vindt daarom altijd een waardebepaling plaats op basis waarvan over het al dan niet handhaven van de monumentale status van de molen kan worden beslist. En ook als na een brand relatief weinig historische bouwmassa overblijft, kan de molen met de verzekeringsgelden worden herbouwd.

mijdelijk is dat originele onderdelen en bouwhistorische waarden verloren gaan. Ook kunnen bij een verhoging de beeldwaarde en de verhoudingen van het monument in het geding komen. Het te verwachten verlies aan monumentale waarden weegt vaak niet op tegen de winst aan windvang en draaiuren die een verhoging als resultaat hebben.

In plaats van te kiezen voor een verhoging dient er in de ruimtelijke ordening veel meer rekening te worden gehouden met het landschappelijke en historische belang van molens. MoMo biedt hiervoor aanknopingspunten (zie § 4.4 Verplaatsing). Het uitgangspunt van de rijksdienst is dan ook dat molenverhogingen in beginsel ongewenst zijn. Uitzondering hierop zijn molens met een van oorsprong reeds hoge bouw, in welk geval een beperkte verhoging van maximaal één bouwlaag niet op voorhand wordt uitgesloten, op voorwaarde dat de verhoudingen van de molen hierdoor niet fundamenteel worden aantast.

4.9 Reconstructie

Het rijksmonumentenbeleid is in beginsel niet gericht op de gehele of gedeeltelijke reconstructie van gebouwen, al wordt dit in uitzonderlijke gevallen wel wenselijk geacht. Binnen dit beleid namen molens in het verleden een dergelijke uitzonderingspositie in. Er zijn de afgelopen jaren veel molens gereconstrueerd: van een historisch laagtepunt van driehonderd werkende molens halverwege de twintigste eeuw is het bestand inmiddels op meer dan duizend draaiende molens gebracht. Molens hebben hun plek in het Nederlandse landschap teruggekregen en veel molens zijn tegenwoordig weer als werktuig herkenbaar. Het reconstrueren van nog meer molens wordt door de rijksdienst, om verschillende redenen, niet nodig en ook niet wenselijk geacht.

Eind vorige eeuw is de in 1911 gesloopte houtzaagmolen de Ster te Utrecht (U) herbouwd op zijn oude schuren. De foto links toont de oude schuren zonder en de foto rechts met nieuwe molen.

Foto rechterpagina: In verband met hoogbouw in het centrum van Spijkenisse (Z-H) dreigde korenmolen Nooitgedacht problemen te krijgen met de windvang. De molen werd in 2010 aanmerkelijk verhoogd. De rijksdienst was daar geen voorstander van.

De Middelste Molen te Loenen (Gld) is een van de drie werkende papiermolens van Nederland. Door ingrepen in het stroomwaarts gelegen sprengengebied, zoals vernatting van het landschap ten behoeve van flora en fauna, is de watertoevoer van de molen nagenoeg opgedroogd. Het traditionele Veluwe molenlandschap is hier onderschikt gemaakt aan de natuurreconstructie.

Rond de recente eeuwwisseling heeft de reconstructie van molens nog een impuls gekregen. Vaak beschikte men daar bij enkel over een romp, stomp of zelfs alleen een fundering als uitgangspunt en werden zaken als het wiekenkruis, de staart, de kap, of zelfs het hele inwendige mechaniek gereconstrueerd. De bouwmasa van een zo gereconstrueerde molen heeft slechts een beperkte monumentale waarde. Bovendien is het aantal gereconstrueerde molens inmiddels vele malen groter dan het aantal molenrestanten, terwijl ook die laatste een veelbetekende fase uit de molen geschiedenis vertegenwoordigen. De waarde van dergelijke incomplete molens als illustratie van de teloorgang van molens als economisch belangrijke werktuigen, het ‘molensterven’, wordt doorgaans sterk onderschat. Molenrestanten hebben vaak ook belangrijke bouwhistorische waarden, die bij reconstructie verloren kunnen gaan. In een aantal gevallen hebben molenrompen en –stompen cultuurhistorische waarde doordat de nieuwe functie die ze kregen rechtstreeks is geëvolueerd uit, en getuigt van, de oude functie. Sommige hebben zo een gebruik gekregen als gemaal, opslag, dierenwinkel of woning.

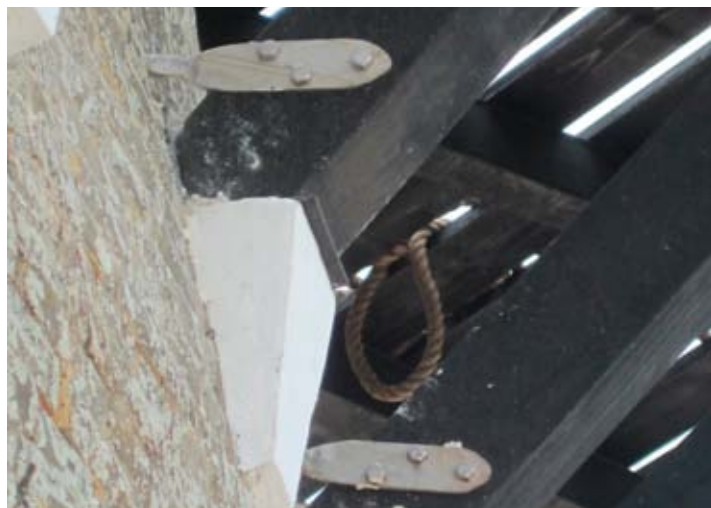
Overigens dienen we ook niet uit het oog te verliezen dat het zeer succesvolle reconstructiebeleid een grote instandhoudingsopgave voor de toekomst met zich heeft meegebracht. Af en toe raakt een molen door brand meer of minder beschadigd, waarna bij de eigenaren vaak de wens tot restauratie of herbouw bestaat. Of de rijksdienst reconstructie wenselijk acht en subsidieabel stelt, hangt met name af van de resterende monumentale waarde van de molen. Hoe de rijksdienst hiermee omgaat, staat kort omschreven in het kader ‘Opstalverzekering’. In grote lijn adviseert de rijksdienst bij gedeeltelijke verwoesting reconstructie, terwijl bij complete teloorgang reconstructie door de RCE niet wordt bevorderd.

4.10 Kennisontwikkeling en monumentenregister

Er is al veel over molens bekend; toch zijn er enkele belangrijke hiaten in onze kennis, zowel getalsmatig (belangrijk voor beleid en wetenschap) als beschouwelijk (belangrijk voor beleid, wetenschap en publiek). De rijksdienst acht het van belang dat deze kennishiaten worden ingevuld.

De Phoenix te Nes op Ameland (Fr) is een mooi voorbeeld van een dorpskorenmolens.

De stellingschoorankers van roestvast staal.

In overleg met betrokken partijen zal een kennisagenda worden opgesteld. De rijksdienst zelf zal vooral die onderwerpen oppakken die te maken hebben met het beleid t.a.v. bescherming, instandhouding, en behoud van het molenlandschap. Voor andere onderwerpen zal de rijksdienst stimulerend en faciliterend optreden, bijvoorbeeld door middel van standaarden voor onderzoek, certificering van onderzoekers, het bieden van een platform, het meewerken aan ontsluiting via internet en, beperkt, het verstrekken van subsidies.

De ontbrekende kennis is onder te brengen in drie speerpunten:

1. Bouwhistorie en monumentale waardering

Bouwhistorische informatie over afzonderlijke molens is zeer beperkt beschikbaar en wordt nog te weinig gekoppeld aan een monumentale waardering. Ook is er geen algemene synthese waarin de monumentale waardering van molens wordt uiteengezet. Al zijn molens in veel opzichten goed gedocumenteerd, toch ontbreekt veel informatie over monumentaal mogelijk waardevolle aspecten als molenverven, bijgebouwen, motoren, archeologische sporen, molenfunderingen, enzovoort: het betreft hier voor een belangrijk deel toevoegingen van latere datum, of juist zaken die ouder zijn dan de huidige molen. Dit geldt ook voor watermolens.

De rijksdienst zal zich vooral richten op bescherming en bijbescherming (van bijvoorbeeld molenverven en archeologie), op het werkende weg verfijnen van het register en incidenteel afvoering van een gebouw van het monumentenregister, en op de ontwikkeling van de hiervoor benodigde kennis. Daarnaast gaat de rijksdienst zich inspannen om de

inhoudelijke kennis over molens en de digitale ontsluiting daarvan verder uit te bouwen, waarbij het archief Sipman en de website www.allemolens.nl als vertrekpunt dienen.

In de uitvoeringspraktijk van het bouwhistorisch onderzoek bij molens zal zich de komende jaren waarschijnlijk een aantal belangrijke ontwikkelingen voordoen. Niet alleen zal er een meer specifiek kader voor onderzoek aan molens ontstaan, ook is het noodzakelijk dat het aantal gespecialiseerde bouwhistorici groeit. De rijksdienst bevordert dit door onderzoek te subsidiëren en mee te denken over professionalisering en certificering van bouwhistorische bureaus.

2. Instandhouding en beheer

Beheer en gebruik van molens zijn in de kennisontwikkeling nog sterk onderbelicht. Er zijn geen getalsmatige

studies naar hoeveel molens in bedrijf zijn en hoeveel een beroepsmolenaar, vrijwillige molenaar of geen molenaar hebben. Ook zijn er geen gegevens over de feitelijke gebruiksintensiteit (uitgedrukt in bijvoorbeeld aantallen omwentelingen per jaar) en de gebruiksintensiteit zoals die vanuit monumentaal oogpunt wenselijk is.

Wat betreft de kennisontwikkeling bij instandhouding zal de rijksdienst zich vooral concentreren op de toepassing van hedendaagse technische innovaties en materiaalgebruik (zoals deelbare roedes of verduurzaamd hout).

3. De relatie van molens tot de maatschappij

De historische en huidige plek van molens in de maatschappij speelt een belangrijke rol als we molens een toekomst willen bieden. Er is al wel enige studie verricht

naar molens in de kunst (zie het boek Meesters en molens, 2007), maar een gedegen overzicht van de huidige publieke waardering ontbreekt, evenals getalsmatig inzicht in de directe en indirecte economische rol die molens voor de toeristische sector spelen.

Maar ook de molen als onderdeel van de nationale identiteit, als wereldwijd bekend beeldmerk, verdient nadere studie: waar komt dat beeld vandaan, wanneer is het ontplooid in binnen- en buitenland en wat maakt dat het beklijft? Ook andere aspecten van molens, waaronder de immateriële waarden van beroepen, verdienen nadere studie.

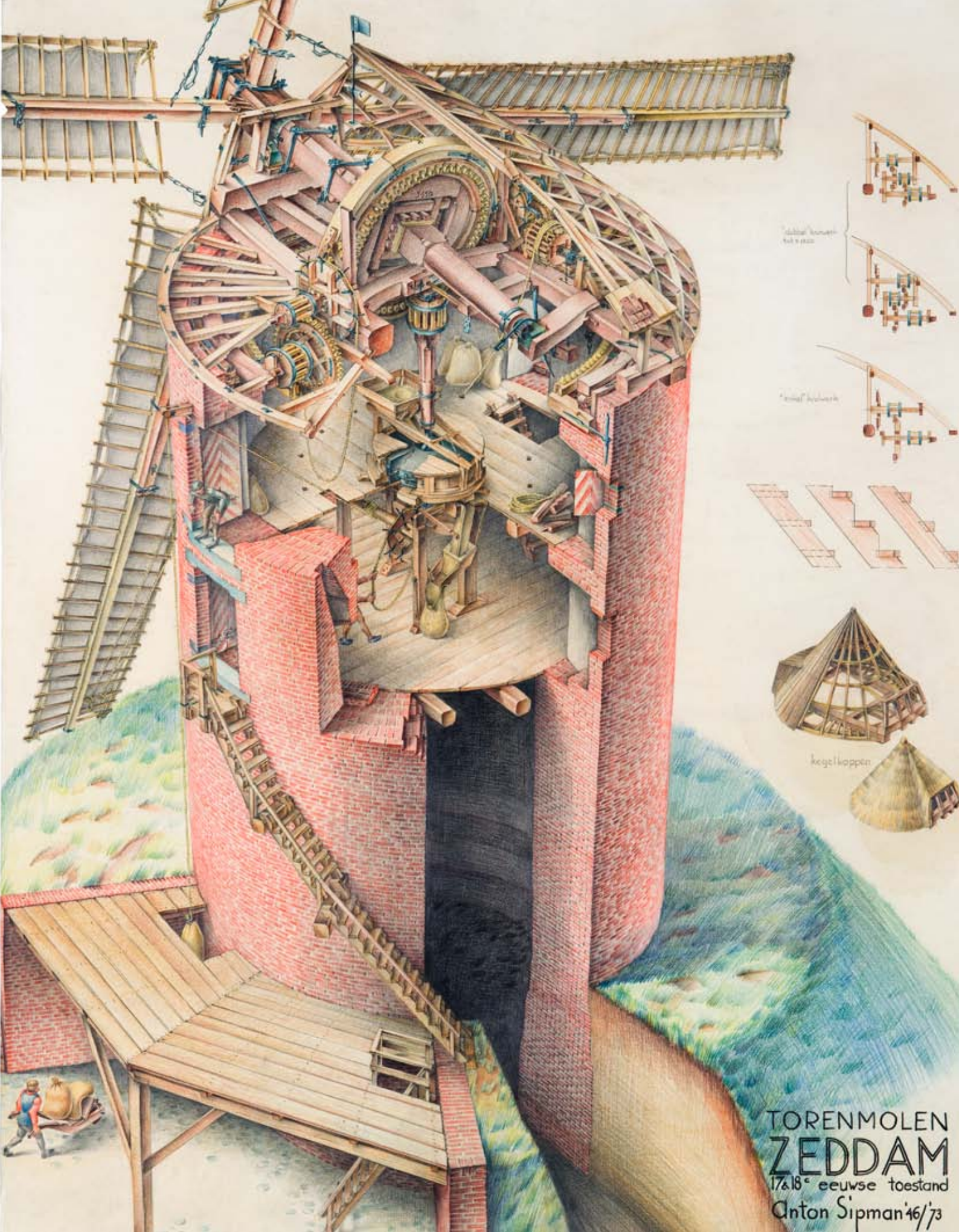
In de afgelopen decennia is niet alleen de visie op restauratie, onderhoud en omgang met molens veranderd, dit geldt ook voor de rol en de functie van de molen en de molenaar. De molen en de molenaar zijn geen economische twee-eenheid meer maar de molen is een monument geworden en de molenaar de beheerder en gastheer of gastvrouw.

Hoewel nog enkele koren- en poldermolens daadwerkelijk in bedrijf zijn, worden de molens in de meeste gevallen beheerd en bemalen door vrijwillige molenaars. Dankzij de inzet van vereniging De Hollandsche Molen, het Gilde voor Vrijwillige Molenaars, het Ambachtelijk Korenmolenaars Gilde en duizenden vrijwilligers kunnen zowel het materiële als het immateriële erfgoed in stand worden gehouden. De rijksdienst zal waar mogelijk deze initiatieven blijven steunen en stimuleren.

*Afbeelding rechts: Een van de vele tekeningen uit het oeuvre van Anton Sipman.
Collectie: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.*

Veel Poolse molens, zoals hier in Zadawa, zijn in slechte staat maar van binnen nog ware tijdsmachines.

"dubbel konus"
trotter en poot

"trammel" houtwerk

kegelkappen

TORENMOLEN
ZEDDAM
17 & 18^e eeuwse toestand
Anton Sipman '46/73

Het molencomplex van 19 poldermolens en een gemaal te Kinderdijk (Z-H) is in 1997 aangewezen als Unesco Werelderfgoed.

5 UITVOERINGSAGENDA

Inleiding

Het herziene rijksbeleid voor molens geeft een verbreding van de grondslagen die bij het molenbehoud dienen mee te wegen. De monumentale en cultuurhistorische waarden, de relatie van een molen tot zijn standplaats en de molen als functionerend werktuig zijn de fundamentele uitgangspunten.

De zorg voor molens vraagt een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van overheden, eigenaren, (koepel) organisaties, molenaars en vrijwilligers, bedrijven en burgers.

Voor de toekomst heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een uitvoeringsagenda opgesteld om het beleid concreet te maken. Naast de taken die de rijksdienst zichzelf voornemt te doen, bevat het herziene beleid vele uitdagingen voor alle instanties, eigenaren en organisaties die actief zijn op het gebied van molenbehoud. De rijksdienst hoopt dat al deze organisaties deze uitdagingen willen aangaan.

Uitvoeringsagenda van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

1. Werkende weg verfijnen van het monumentenbestand

De afgelopen decennia is de basisinformatie rondom individuele molens uitgebreid en toegankelijker geworden door middel van (provinciale)molenboeken en databases. De omschrijving van een molen die destijds in het monumentenregister van de rijksdienst is opgenomen, de register omschrijving, voldoet vaak niet meer aan het beeld van het monument zoals het er nu bijstaat. Bijvoorbeeld een omschrijving van een molenramp terwijl de molen vijftien jaar terug is gecompleteerd tot een maalvaardige molen. De bedoeling is om de gegevens die beschikbaar zijn van een molen in de komende jaren werkende weg als aanvullende informatie te koppelen aan het monumentenbestand.

2. Richten op bescherming en bijbescherming

Zoals aangegeven in deze uitgave wil de rijksdienst zich niet alleen richten op de molen als gebouw maar ook op de molenomgeving en de ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling. Bij boerderijen was de zorg in eerste instantie vooral gericht op de feitelijke monumentale boerderij en niet

op het erf, de stallen en de hooiberg. Het ensemble werd daardoor uit het oog verloren waardoor het uiteindelijke beeld geen authentiek geheel meer opleverde. Zo werd er bij molens er ook nog teveel gekeken naar de monumentale molen en te weinig gekeken naar de bijgebouwen en machinerieën. Het streven is om in specifieke gevallen te kunnen komen tot inventarisering en bijbescherming van typische molencomplexen. Te denken valt aan maalderijen, motorhok, silo's en bijgebouwen, groentetuintjes en fruitbomen, stallen, schuurtjes, zomerverblijven, klompenhokjes, erfafscheidingen, roedenloodsen, sluisjes. In navolging van MoMo zal dit kleien aantallen betreffen en via de beschermingsprogramma's worden geregeld.

3. Formuleren van een integrale waardestelling

Het formuleren van een integrale waardestelling die toepasbaar is op het Nederlandse monumentale molenbestand. De eerder in deze uitgave genoemde criteria en een waarderingspilot, die in samenwerking met een Aangewezen Organisatie voor Monumentenbehoud gaat plaatsvinden, vormen hiervoor de uitgangspunten.

4. Richtlijnen nieuwe en deelbare molenroeden

Richtlijnen voor het vervaardigen van nieuwe en deelbare molenroeden worden gepubliceerd.

5. Molenplatform

Door middel van het Molenplatform onderhoudt de rijksdienst de dialoog met o.a. molenmakerijen, molenspecialisten en molenconsulenten. Het Molenplatform wordt georganiseerd door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed en biedt de mogelijkheid tot uitwisseling van en discussie over theoretische en praktische zaken op het gebied van molenbehoud.

6. Ontsluiting archieven en collecties

De ontsluiting van de archieven, foto's en collecties (zoals de tekeningen uit het archief Sipman) van de rijksdienst via www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl en specifiek op molengebied in samenwerking met vereniging De Hollandsche molen via www.allemolens.nl

7. Dialoog Aangewezen Organisaties voor Monumentenbehoud (AOM)

De RCE wil in constante dialoog blijven met de Aangewezen Organisaties voor Monumentenbehoud (AOM). Dat is voor

beide partijen van groot belang in verband met restauratie-regelingen, -gelden en -kwaliteit.

8. Kwaliteitsnormen en certificering binnen molenwereld

In het kader van Momo is de RCE in samenwerking met de restauratiebranches het Programma Restauratiekwaliteit gestart. In nauwe samenwerking met vakgroepen die actief zijn in de restauratiebranche werkt de rijksdienst aan het opstellen van kwaliteitsnormen. Bedrijven kunnen zich op basis van kwaliteitsnormen laten certificeren. Ze zijn daarvoor voor opdrachtgevers beter herkenbaar en zichtbaar. Certificering wordt niet verplicht gesteld. Het opstellen van kwaliteitsnormen en de certificering van molenmakersbedrijven (wat enige jaren geleden al in gang is gezet), molenbouwhistorici en molenadviseurs is hier een onderdeel van.

9. Publicaties

Sinds het voorjaar 2011 is de RCE in het bezit van het complete archief van molendeskundige, schrijver en tekenaar Anton Sipman (1906 – 1985). Hij is binnen molenwereld een zeer bekende persoon. Zijn nalatenschap bestaat uit

vele grote en kleine doorsnee tekeningen van molens, opmeting gegevens en manuscripten van molenboeken. De archieven bevatten ruwe manuscripten over oliemolens, houtzaagmolens en Noord-Nederlandse poldermolens die nog uitgegeven moeten worden.

Om het immateriële molen erfgoed binnen het beleid van de rijksdienst deels gestalte te geven, wordt een uitgave met als werktitel 'Molens, plekken en verhalen' overwogen.

10. Europa

Voor de komende jaren is het raadzaam om op Europees niveau de samenwerking met organisaties op het gebied van molenbehoud en met beleidmakers aan te scherpen om bijvoorbeeld de wet- en regelgeving op het gebied van de (grensoverschrijdende) molenlandschappen en biotopen te controleren. Het Nederlandse molenbeleid wordt in veel landen als leidend gezien. (Binnen Europa kan de RCE, naast kenniscentrum, een rol hebben om eenduidigheid en afstemming proberen te verkrijgen op het gebied van molenbeleid en molenbehoud.)

Veel molens werden dicht bij het water gebouwd in verband met transport.

Foto rechterpagina: Korenmolenaars waren meestal zelfstandig ondernemers. Elke centje was meegenomen.

De watermolen Den Haller te Diepenheim (O)

BIJLAGE 1: WAARDERINGSCRITERIA

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een standaard ontwikkeld voor de waardering van bouwkunst. Daarmee kunnen de monumentale waarden van een gebouw helder en eenduidig vastgesteld worden. De waardering speelt een leidende rol bij de aanwijzing van een gebouw als monument én bij het wijzigen van het beschermde gebouw. De waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria die zijn onderverdeeld in subcriteria. De grondslagen van de waardering van het gebouwde erfgoed liggen in de domeinen van kunst en geschiedenis. Maar daarnaast spelen ook geestelijke, geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en technische ontwikkelingen een rol in de waardering, naast gaafheid en zeldzaamheid. Ieder monument heeft een eigen palet van waarden.

I Cultuurhistorische waarden

1. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en/of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling;
3. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. Belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. Belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

II Architectuur- en kunsthistorische waarden

1. Bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. Bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect ingenieur of kunstenaar;
3. Belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. Belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. Belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen).

III Situationele en ensemblewaarden

1. Betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
2. a. Bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
b. Bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
3. a. Bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
b. Bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/ inrichting/ voorzieningen.

IV Gaafheid en herkenbaarheid

1. Belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur;

2. Belang van het object/complex wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. Belang van het object/complex als nog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. Belang van het complex wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouw- en/of gebruiksfasen;
5. Belang van het complex wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.);
6. Belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving.

V Zeldzaamheid

1. Belang van het object/complex wegens absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouw-technisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. Uitzonderlijk belang van het object/complex wegens relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I t/m III genoemde kwaliteiten.

BIJLAGE 2: VERANTWOORDING PROCES

- start van de beleidsherziening in 2007, het Jaar van de Molen, door middel van lezingen tijdens de conferentie van The International Molinological Society (TIMS) en het instandhoudingssymposium van de RCE.
- 2008-2009: internetdiscussie, publicaties rijksdienst en anderen (onder andere eigen uitgaven RCE en artikelen in *Molens*, *De Molenaar*, *Molinologie*, *Monumenten*, *Molenwereld*, *De Windbrief*, *Vitruvius*, congresverslag De Hollandsche Molen, TIMS Symposium en een visiedocument van Vereniging De Hollandsche Molen).
- 2009: Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo)
- 2009 en 2010: buitenlandse oriëntatie in België, Duitsland, Polen en Engeland, werkbezoeken afgelegd tezamen met vertegenwoordigers van vereniging De Hollandsche Molen, molenadviseurs en -makers, Werelderfgoed/aangewezen organisaties voor monumentenbehoud.
- maart 2010: relevante artikelen en informatie gebundeld in de reader *Naar een herzien molenbeleid 2010* (analoog en digitaal via de website van de RCE beschikbaar gesteld)
- 15 februari 2010 akkoord van de minister voor het voeren van de discussie voor het opstellen van *Een toekomst voor molens - Uitgangspunten voor de omgang met monumentale molens*.
- zomer 2010: start van het voeren van de discussie
- najaar 2010: veldraadpleging via zeven contactbijeenkomsten (waarvan vijf bijeenkomsten aan regio's verspreid door het land; verslagen beschikbaar gesteld op de website van de RCE)
- voorjaar en zomer 2011: opstellen van *Een toekomst voor molens - Uitgangspunten voor de omgang met monumentale molens*.
- zomer 2011: gesprekken met experts en bestuurders ter toetsing van de conceptbrochure
- (vrijwel) alle informatie beschikbaar via website RCE
- najaar 2011: bestuurlijke besluitvorming
- oktober 2011: presentatie van de nieuwe uitgangspunten
- implementatie

BIJLAGE 3: VERKLARENDE WOORDENLIJST

Bedrijfsgeschiedenis: Restanten en overblijfselen in of rondom een molen, een molenromp of -stomp, een gemaal en/of maalderijgebouw die de (industriële) gebruiksgeschiedenis vertellen.

Bouwhistorisch onderzoek: Wetenschap die de geschiedenis van het bouwen, het bouwvak, de constructies en de materialen bestudeert in samenhang met de gebouwde omgeving, gezien vanuit het vakgebied van diegenen die het bouwwerk tot stand brachten. Hiervoor worden gegevens gehaald uit de bouwmasa, archieven, archeologisch materiaal, literatuur, oude afbeeldingen etc.

Completeren: (ook wel complementeren) de ontbrekende delen bijvoegen. Diverse molenrompen zijn in de afgelopen decennia gecompleteerd tot draai- en/of maalvaardige molens.

Gaande werk: de bewegende delen en het aandrijfwerk ofwel mechaniek van de molen.

Hernieuwbare materialen: Materialen die bij goed beheer niet opraken, zoals hout, riet en schelpkalk.

Sommige molens bestaan vrijwel uitsluitend uit hernieuwbare materialen. Vaak komen niet-hernieuwbare materialen uit de directe omgeving. Het begrip hernieuwbare materialen komt uit de sector duurzaamheid.

Innovatie: Het invoeren van een nieuwheid op technisch of industrieel gebied.

Instandhouding: de onderhoudswerkzaamheden aan een beschermd monument alsmede werkzaamheden die het normale onderhoud te boven gaan en die voor het herstel van het monument noodzakelijk zijn.

Immaterieel erfgoed: De cultuurhistorische waarde van molens wordt niet alleen bepaald door materiële zaken, maar ook door immateriële aspecten daaromheen, zoals ambachtelijke werkwijzen van molenaars en molenmakers, overgeleverde kennis en verhalen, en soms de eigendomssituatie.

Koepelorganisatie: Een overkoepelende organisatie die de partijen in een sector verbindt, de belangen behartigt en hen waar nodig kan vertegenwoordigen.

Molenbiotoop: De omgeving van een molen, met name waar die de toevoer van wind en water bepaalt.

Molenhandboek: een molenhandboek kan voor een individuele molen een instrument waarin diverse gegevens in kunnen worden vastgelegd voor en van de eigenaar en de molenaar. Het kan bijvoorbeeld dienen als molenlogboek maar er kunnen ook zaken in vastgelegd worden zoals hoe om te gaan met erf, visie voor het behoud van de molen, het beleid eigenaar, de kwaliteit van de aanwezige monumentale waarden, de restauratie- en onderhoudsgeschiedenis, veiligheidsmaatregelen (RI&E) en de hygiënecode (HACCP).

Molenlandschap: De omgeving van een molen in al zijn facetten, inclusief de historische relatie tussen molen en omgeving, archeologie, de huidige inrichting, en de toevoer van wind en water.

Monumentale waarde: Zie bijlage 1.

Onderhoud: Het verzorgen en/of in goede staat houden en door de nodige zorg voor verval behoeden van een monument.

Polder- en watermolen: In Holland noemt men een windmolen die het overtollige water uit een polder maalt een watermolen en de molen die het laagst in de polder staat een poldermolen. In het oosten en zuiden van Nederland duidt watermolen daarentegen op een door stromend water aangedreven molen. Om verarring te voorkomen is besloten een windgedreven molen die water oppompt aan te duiden als poldermolen en een door water aangedreven molen als watermolen.

Reconstructie: Herbouw op grond van opmeting, opgraving, oude afbeeldingen of van de veronderstelde oorspronkelijke, althans vroegere, toestand van het gebouw of bouwdeel.

Renovatie: Het herstellen en zo nodig gedeeltelijk vernieuwen van een gebouw. Door renovatie wordt het weer bruikbaar naar de geldende maatstaven.

Restauratie: Het in goede staat brengen van min of meer bouwvallig geworden gebouwen uitstijgend boven normaal onderhoud. Voorafgaande aan een restauratie is het wenselijk dat er een diepgaand onderzoek naar de bouwtechnische en bouwhistorische gegevens plaatsvindt. De uitkomsten van dit onderzoek kunnen dienen als basis voor een restauratieplan.

Staannde werk: De vaste constructies van een molen.

BIJLAGE 4: LIJST VAN AFKORTINGEN

AKG: Ambachtelijk Korenmolenaars Gilde

AOM: Aangewezen Organisatie voor Monumentenbehoud

Brim 2011: Besluit rijkssubsidieëring instandhouding monumenten 2011

DHM: vereniging De Hollandsche Molen

DICE: Database Incidentenregistratie Cultureel Erfgoed

GVM: Gilde van Vrijwillige Molenaars

HACCP: Hazardous Analyses Critical Control Points, hygiënische eisen gesteld aan de bereidings- en behandelingsprocessen van voedselproducten.

MoMo: Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg 2009

OCW: (Ministerie van) Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

RCE: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

RI&E: Risico Inventarisatie & Evaluatie

Rrim 2011: Regeling rijkssubsidieëring instandhouding monumenten 2011

TIMS: The International Molinological Society

Wabo: Wet algemene bepalingen omgevingsrecht

Wro: Wet ruimtelijke ordening

BIJLAGE 5: VERDER LEZEN

De RCE heeft diverse brochures en andere teksten uitgegeven over bijvoorbeeld bouwkundig onderzoek, de waarderingscriteria en de restauratiepraktijk. Over molens zijn talrijke wetenschappelijke en populaire boeken geschreven, en in gespecialiseerde tijdschriften verschijnen met regelmaat publicaties. Ook wordt doeltreffend gebruik gemaakt van de mogelijkheden van het internet om kennis te ontsluiten. Hier worden enkele sleutelpublicaties, tijdschriften en belangrijke informatieve websites op een rij gezet.

Reader Naar een herzien molenbeleid 2010 (15 maart 2010),
uitgave Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort

Handreiking Erfgoed en ruimte (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Het Gilde van Vrijwillige Molenaars (1993) Basisopleiding voor de vrijwillig molenaar,
voor informatie zie onderstaande website.

The International Molinological Society (TIMS), woordenlijst molenterminologie,
voor informatie zie onderstaande website.

Meesters en molens, Dumas, Charles (2007).
Zwolle: Uitgeverij Waanders.

Molens, de nieuwe Stokhuyzen (2007), onder auspiciën van Vereniging de Hollandsche Molen.
Zwolle: Uitgeverij Waanders.

De typologie van windmolens, G. van Wezel (1987), Restauratievademecum, RVblad Windmolen 01-1/23,
afl. 8, pp. 15-26.

Molenbibliografie, Nijhof, P. (1982).
Zutphen: Walburg Pers.

Vademecum historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur, Piet Bot,
(2009) Alphen aan de Maas: Uitgeverij Veerhuis

Molenbouw, Anton Sipman (1975),
Zutphen: Walburg Pers.

Van zadelsteen tot zetelkruier, deel I, II en III, Paul Bouters en Gerrit Pouw (2002),
verantwoordelijke uitgever: Albert de Smet, Gent

Molens in Nederland, Willem Roose [s.a.],
Alphen aan den Rijn: Atrium

Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo 2009)

Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, Leo Hendriks en Jan van der Hoeve,
uitgave van de RCE en Rijksgebouwendienst,

Tijdschrift *Molens*, uitgave van de vereniging De Hollandsche Molen te Amsterdam

Tijdschrift *Molenwereld*, uitgave van stichting Molenwereld, Moerkapelle

Tijdschrift *De Windbrief*, uitgave van het Gilde van Vrijwillige Molenaars,

Websites:

www.cultureelerfgoed.nl

www.monumenten.nl

www.allemolens.nl

www.molens.nl

www.molenbiotoop.nl

www.nationalemolendag.nl

www.moleneducatief.nl

www.molendatabase.nl

www.vrijwilligemolenaars.nl

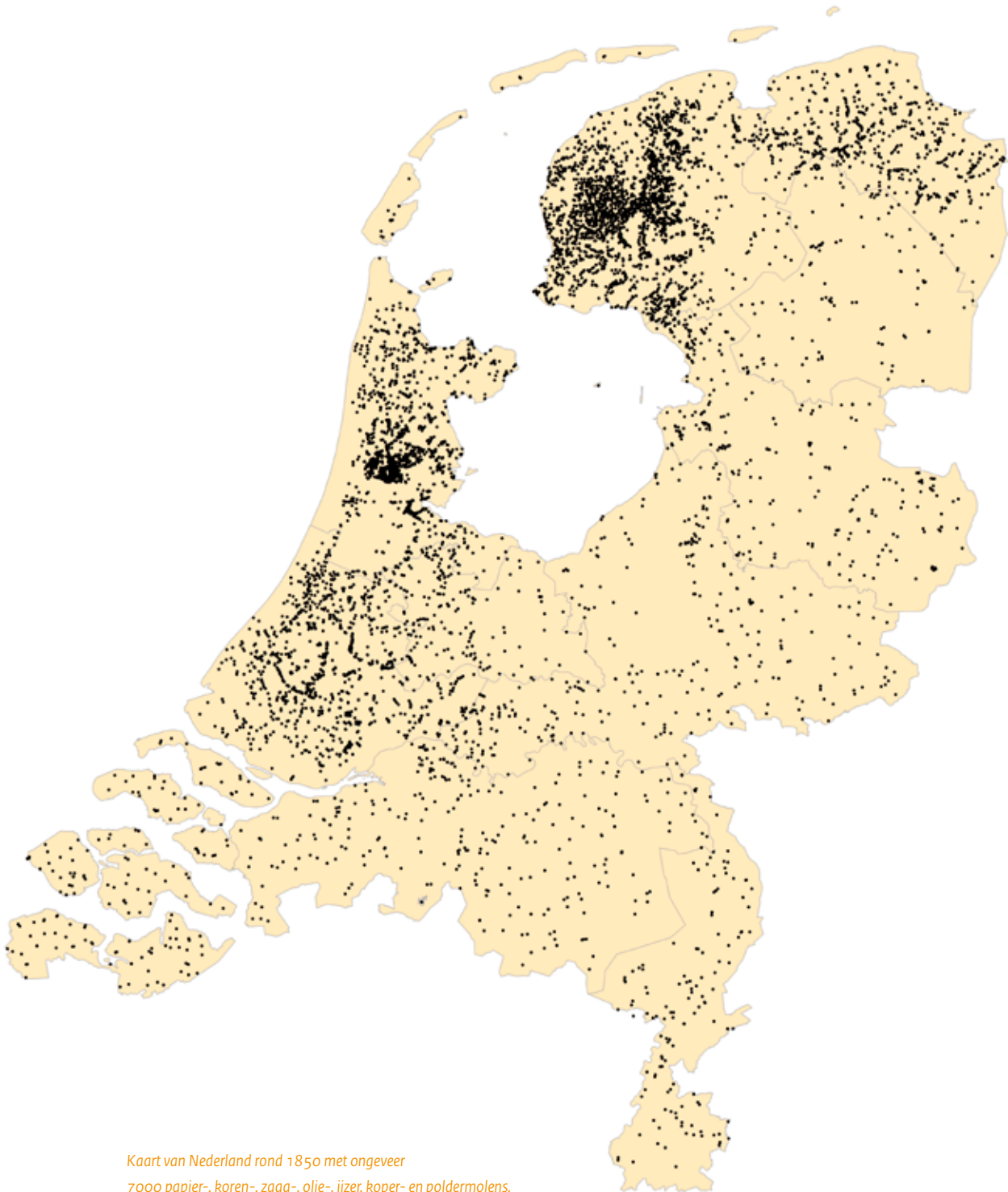
www.molenaarsgilde.nl

www.molinology.org en www.molenkunde.eu

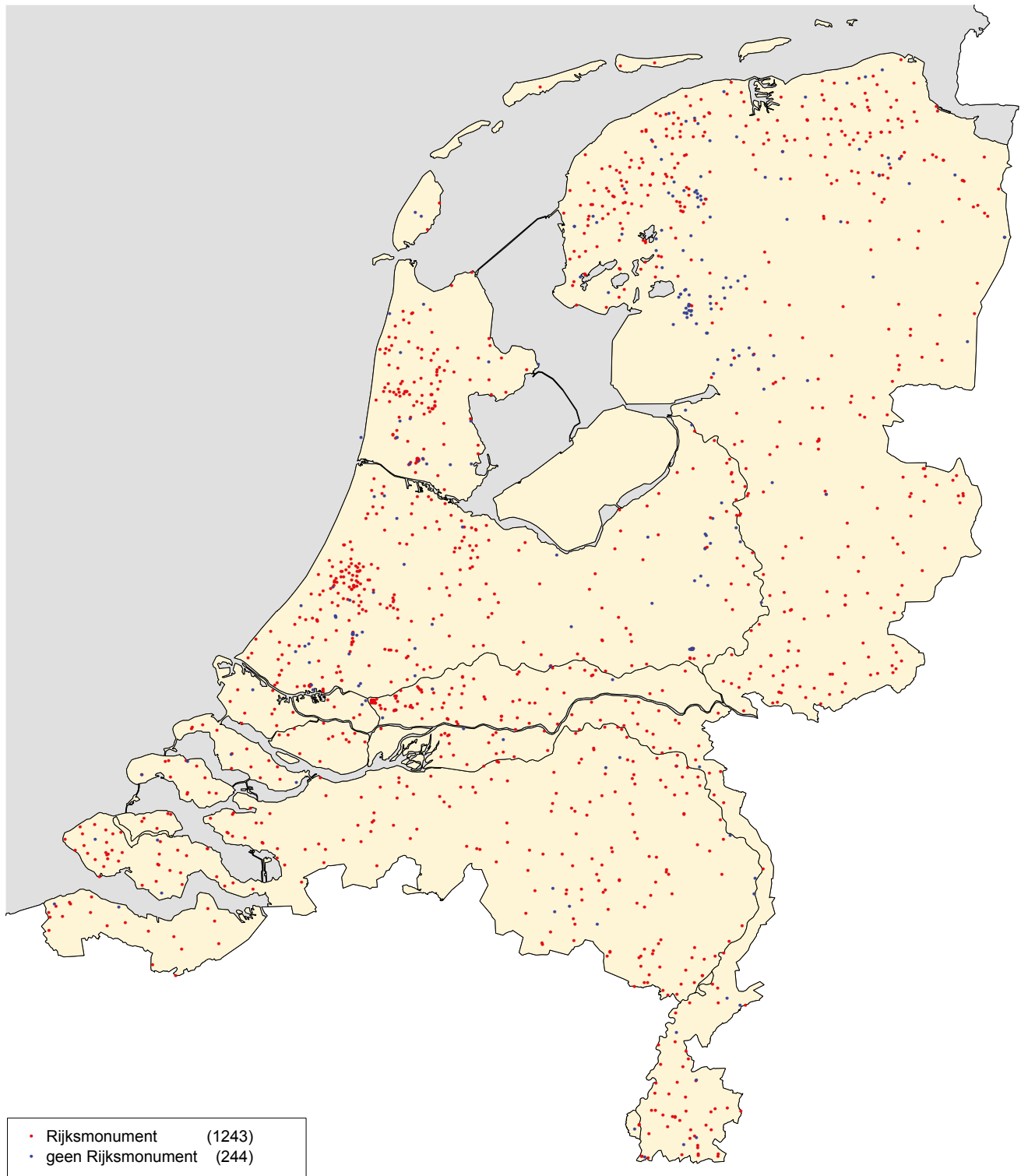
www.beeldbank.nationaalarchief.nl

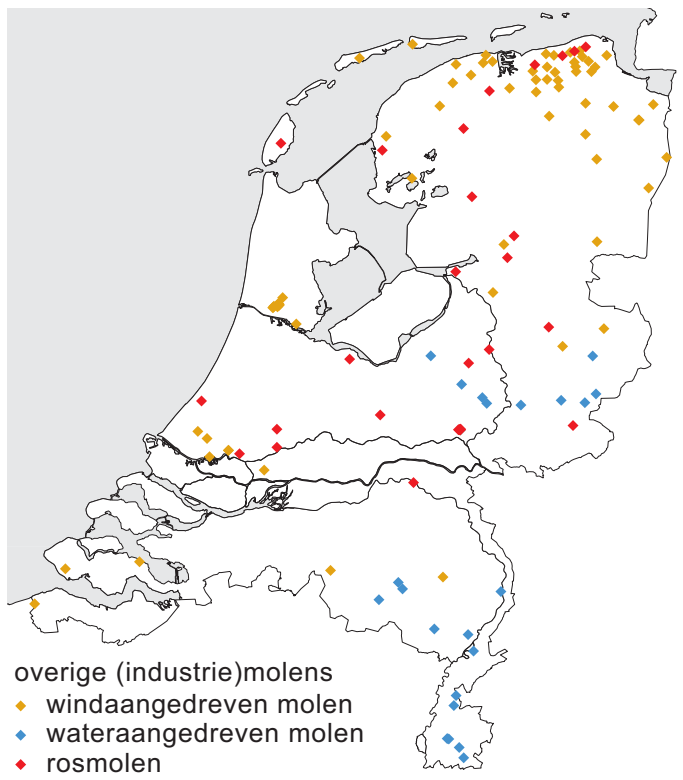
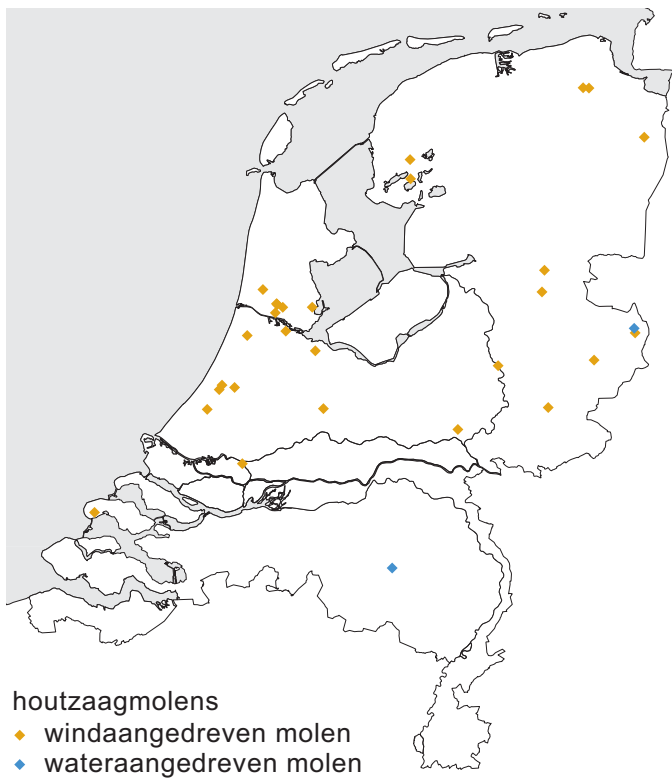
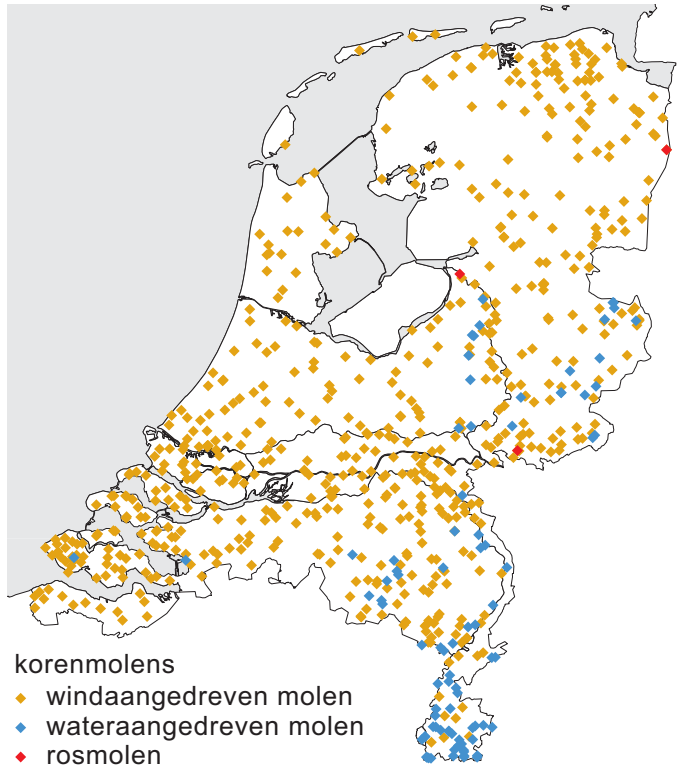
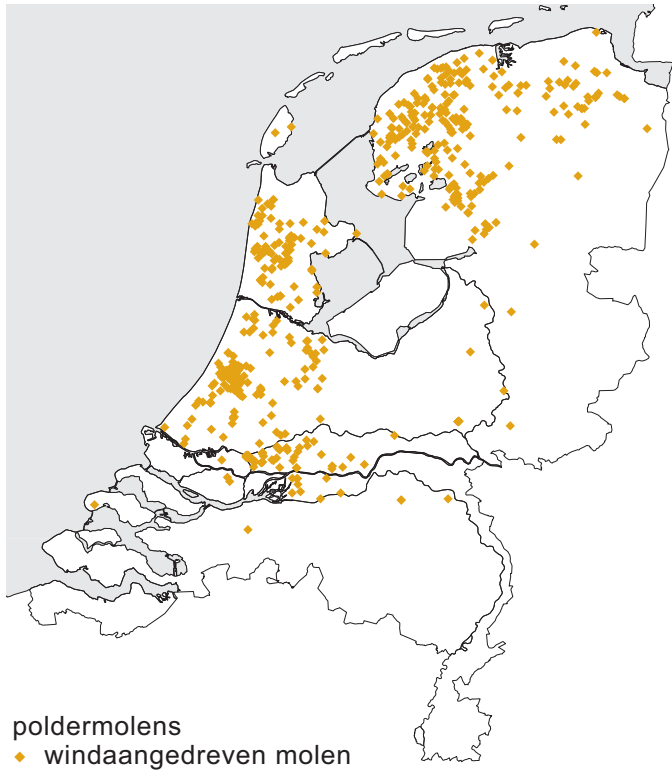
www.erfgoedincidenten.nl

BIJLAGE 6: CIJFERMATERIAAL

*Kaart van Nederland rond 1850 met ongeveer
7000 papier-, koren-, zaag-, olie-, ijzer, koper- en poldermolens.*

COLOFON

De inhoud van deze brochure is afgestemd met en tot stand gekomen in samenwerking met vertegenwoordigers van de meest betrokken organisaties en personen uit het molenveld.

Redactie en tekstadvies: Mark van Nieuwstadt, Minotaurus, Maarn

Vormgeving: Fosfor ontwerp, Amersfoort

Druk: Lecturis, Eindhoven

Foto's: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: omslagfoto en foto's

pag. 12, 14, 16 rm, 17, 18, 20 lb, 22, 23 rb, 25, 26 rb, 30 rb, 34, 35 lm en ro, 40 ro, 48, 57, 66,

Leo Dekker: foto's pag. 10 lo, 56 lo,

Leo Endedijk: foto pag. 26 ro,

Ed van Gerven: foto pag. 30,

Willem Jans: foto pag. 35 mo,

Flip Keulemans: foto pag. 35 rb,

Wendy Kreeftenberg/Buitenbeeld/HH: foto pag. 8

Hans de Kroon: foto pag. 26 mo,

Bram van der Linden: foto's pag. 46 ro, 47,

Thijs Michielsen: foto pag. 28,

Geert Nienhuis: foto's pag. 2, 16 m en lo, 21, 26 lm, 35 ro, 43 lo, 44 rb, 51 lb,

Wouter Pfeiffer: foto's pag. 4, 10, 11, 15, 16 lb en rb, 20 rb, 24 ro, 26 lo, 27, 33, 35 lb, 41, 42, 43 ro,

44 rb en rm, 45, 50, 52, 56 ro, 58, 60,

Herman Rona: foto's pag. 24 lo, 44 lo,

Gerard Troost: foto's pag. 7, 16 ro, 23 lb, 26 lb, 30 ro, 38, 39 lb en rb, 40 ro,

44 ro, 46 lb, 48 ro, 49, 51 rb, 54, 62, 64,

Joop Vendrig: foto's pag. 16 lo, 35 rm

Tekening: Anton Sipman, pag. 53

Landkaarten: Puntinformatie 1850, Gert van Dorland, Centrum Geo-Informatie van Alterra, Wageningen UR, pag. 69,

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met dank aan vereniging De Hollandsche Molen, Amsterdam, pag. 70 en 71.

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, oktober 2011.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl

